

124
1

उत्थ

शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः

श्रीशंकराचार्यप्रणीतः

Shankar Mimansa Bhashya Chatuk

चतुर्थोऽध्यायः

१२५
ओम् नमो भगवते वासुदेवाय। ॐ आह तिस्रस्तु उपदेशात्। अतः तीर्थे ध्यायेत् परासु विद्यासु सा-
धनाश्रयो विचारः प्रायेणान्यथा। अथ ह चतुर्थे ध्यायेत् फलाश्रय आगमिष्यति। प्रसंगागतं चान्य-
दपि किञ्चित् त्रितयिष्यते प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः।
आत्मा चोद्रेदृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत सान्वेष्ट-
व्यः सविज्ञासितव्य इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः। किं सकृत्प्रययः कर्तव्य आहो विद्वत्तुल्येति-
किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत्तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वादेः श्रयमाणायान्धा-
वृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् न न च सकृदुपदेशानुदाहृताः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य इत्यादयः एवमपियावच्छेदमावर्तयेत् सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चै-
तिनातिरिक्तं सकृदुपदेशेषु तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनावृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या-
कुतेः असकृदुपदेशात् श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्येवं जातीयकोऽसकृदुपदेशः प्र-
त्ययावृत्तिस्तु च यति। न नूक्तं यावच्छेदमावर्तयेत्तादृशमिति न दर्शनपर्यवसानत्वादेर्षादर्शन

[illegible]

तिशयस्य संभवाद्यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययोनित्यकुटुबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परंब्रह्मसम
मर्पयति तत्र किमर्थं वृत्तिरिति सकृत् श्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युपगमइति चेन्न
आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः यदि हितत्त्वमसीत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रती
तिनोत्पादयेत्ततस्तदेवावृत्यमानमुत्पादयिष्यतीति काप्रत्याशा अथोचेतनकेवलं वाक्यं
कंचिदर्थसाक्षात्कृतं श्रुति अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यं अनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति तथापि
वृत्त्यानर्थक्यमेव सापि हियुक्तिः सकृत्प्रवृत्तेव स्वमर्थमनुभावयिष्यति अथापि स्यादुक्त्या वा
क्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते न विशेषविषयं यथास्ति मे हृदये शूलमित्यतो वा
क्याद्वात्र कं पादिलिङ्गाच्च शूलसङ्गाव सामान्यमेव परः प्रतिपद्यते न विशेषमनुभवति यथा स ए
व शूली विशेषानुभवश्चाविद्यायानिवर्तकस्तदर्थं वृत्तिरिति चेन्न असकृदपि तावन्मात्रे किमसा
णे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसंभवान्न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वो
पि प्रयुज्यमानाभ्यामनवगतुं शक्यते तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपद्येत यद्विवासा सामान्यमे

चतस्रमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेति जगतो जन्मादि
कारणमभिधीयते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अदृष्टं दृष्टं अश्रुतं श्रोत्रं विज्ञातं विज्ञा
ल नित्यं अजमजरममरमस्थं मन एव द्रुत्यमजमदीर्घमित्यादिशास्त्रप्रसिद्धं तत्राज्ञादिशब्दैः ज्ञात्यादयो
भावविकारानिवर्तिताः अस्थूलादिशब्दैश्च स्थूलान्यादयो द्रव्यधर्माः विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्र
काशात्मकत्वं मुक्तं एष व्यावृत्ते सर्वसंसारधर्मको नुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदांतो पशु
को नां प्रसिद्धः तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानश्चैतन्य
पर्यंतत्वेनावधारितः तत्र येषामेतौ पदार्था वज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं
न स्यार्थप्रमा मुत्पादयितुं शक्नोति पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थप्र
विवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः यद्यपि च प्रतिपत्तव्यं आत्मानिरंशस्तथापि अध्यारोपितं
तस्मिंब्रह्मं त्वं देहेन्द्रियमनो बुद्धि विषयवेदनादिलक्षणं तत्रैकेनावधानेनैकमंशमपोहत्य
परेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः तत्तु पूर्वस्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः येषां पुनः निपुण

علاء فی

2

卅

[illegible]

वि

3

प्रतीकानि स्मृता न्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत्।
 प्रतीकाभावप्रसंगाद्विकारस्वरूपोपमत्वेन हि नामादिजातस्य ब्रह्ममेव भाषितं भवति स्वरूपोपमत्वेन
 नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहोवा न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्यपदेशो घातमदृष्टिः कल्प्याकर्तृ
 त्वाद्यनिराकरणात्कर्तृत्वादि सर्वसंसारधर्मेनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वापदेशस्तदनिराकरणेन च
 पासनविधानं अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते न हि सूचकस्य स्तिकयोरितरेतरा
 त्वमस्ति सुवर्णात्मत्वेनैव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगो वाच्यः अतो न प्रतीकैश्चात्मत्वदृष्टिः म
 क्रियते। अत्र ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्। अतस्तेष्वेवोदाहरणे अन्यः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यवसित
 व्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिदृष्टिर्न कुतः संशयः सामानाधिकरण्ये कारणानेव धारणादेव हि ब्रह्मशब्द
 स्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विद्युद्ब्रह्म इत्यादिसमानविभक्ति
 निर्देशान्न चात्रा न सामानाधिकरण्यमवकल्प्यते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानां न हि भवति गो
 रश्वइति सामानाधिकरण्यं ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यस्या
 नैत्फच्यते। विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम। एवमात्म ५

श्रमानवः। आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति। यस्य तु नैषो नुभवो द्वागित्येव जायते ते प्रत्यनु
 भवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः। तत्रापि न तत्त्वमसि वाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्तयेन्न हि वरदा ता य
 कन्यामुद्वाहयति नियुक्तस्य चास्मिन् अधिकृतो हं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्यस्य ब्रह्मप्रत्ययविपरीतप्र
 सयत्नत्पद्यते। यस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिमानाद्वाक्यार्थजिहासे तस्यैष तस्मिन्नेव वाक्यार्थस्थिरी
 रको आवृत्या दिवा चोयुक्त्याभ्युपेयते तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशो घातमिति सिद्धिः। अ
 आत्मेति त्वपगच्छति ग्राहयति वा। अयः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति गृहीतव्यः किंवा
 मदन्यइत्येतद्विचारयति। कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषयेऽयमप्राप्तो संशय इति उच्यते। अयमा
 त्मशब्दः मुख्यः शक्यते भ्युपगंतुं सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे इतरथा तु गोणाय मभ्युपगंतव्य इति म
 न्यते किं तावत्प्राप्तं नाहमिति ग्राह्यं न ह्यपहतपाप्मत्वादियुगो विपरीतगुणत्वेन शक्यते गृहीतुं विप
 रीतगुणो वापहतपाप्मत्वादियुगो विपरीतगुणश्च परमेश्वरस्तद्विपरीतगुणः शरीरः ई
 श्वरस्य संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः ततः शास्त्रानर्थक्यं संसारिणो पीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावात्

[illegible]

वाक्ये चेदंतदानीं स्यात्ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत परिमितविकारोपादानं च व्यर्थं। तस्माद्ब्रह्मणोऽग्नि
वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरान्यतरदृष्ट्यध्यासे सति किं दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः तत्रानियमो नि
यमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तं अथवादित्यादिदृष्टय ब्रह्मणिकर्तव्या इत्येवं प्राप्तं एवं द्यादित्या
दिदृष्टिर्ब्रह्मोपासीतं भवति ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्वि
त्येवं प्राप्ते ब्रह्मदृष्टिरेवादित्योदिषु स्यादितिकं समादुत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति उक्तं
एदृष्टेऽप्यध्यासात्तथा च लौकिको न्यायो नुगतो भवति उक्तं दृष्टिर्हि निरुद्धे ध्यासे तव्येति लौकिको न्यायः।
यथाराजदृष्टिः क्षत्रसि स चानुगतव्यो विपर्यये प्रत्यवायप्रसंगः न हि क्षत्रदृष्टिपरिगृहीतो राजानिकर्षणी
यमानः श्रेयसे स्यात् ननु शास्त्रप्राप्ताप्यादनाशंकनीयो न प्रत्यवायप्रसंगः न च लौकिकेन न्यायेन शा
स्त्रीयादृष्टिर्निर्यंतुं कर्तुं अत्रोच्यते। निर्धारितशास्त्रार्थ एतदेवं स्यात्संदिग्धेतु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रतिक्रि
कोपिन्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते तेन चोक्तं दृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थवधार्यमाणे निरुद्धदृष्टिष्वध्यस्य न
प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थं समविरोधात्तद्विहीतव्यं तैः स्वार्थवृत्तिभिरवस
कायांबुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते।

भवति

निप्रोक्षितबंधुरिति। आसीनश्चानायासो भवति तस्मादव्यासीनकर्मोपासनं। अचलत्वं चापेक्ष्य। अपि च
 ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायति वा दो भवति तच्च लिंगमुपासनस्यासीनकर्म
 चे। स्मरेति च। स्मरं त्यपि च शिष्टा उपासनंगत्वेनासनं। शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनश्च
 दिना। अतएव च पञ्चकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे। अथ त्रेकाग्रता तत्राविशेषात्। अदि
 ग्देशकालेषु संवायः। किमस्तिकश्चिन्नियमो नास्ति वेति प्रायेण वैदिकेषां नेषु दिगादिनियमदर्शनात्त्या
 दिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह। दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमो यत्रैवास्य दिशि देशो
 काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता तत्रैवोपासीतं प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिव द्विशेषाश्रयणा
 देकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात्। ननु विशेषमपि केचिदामनंति। समेशु चोशर्करावद्भिर्बालुकाविव
 र्जितेश्च जलाशयादिभिर्मनोनुकूले ननु चक्षुषीं नेगुहानिवाताश्रयणप्रयोजयेदिति यथेति। उच्यते।
 सत्यमस्येवंजातीकोनियमः सति त्वेति स्मिन्नुक्तेषु विशेषेषु अनियम इति सुदृढत्वाच्चाचार्यः आचष्टे। म
 नोनुकूल इति तेषां श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्यतदेव दर्शयति। अ। आ प्रायणा तत्रापि हि दृष्टं। अ। आहतिः

दिषु

श्रुति

रणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यते वधारयितुं नत्वादित्योद्गीथादीनां विका
 रत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षवधारणकारणमस्ति अथवा नियमनैवोद्गीथादिमतयश्चादित्यादिष्वध्यस्ये रन्कसा
 किंमीत्मकत्वा उद्गीथादीनां कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः उद्गीथादिमतिमिसर्पमाना आदित्यादयः कर्मात्मस्य
 काः संतः फलहेतवो भविष्यति तथा चेयमेव गमिः सामेत्यत्र तदेतत्तस्यामृच्यध्मं सामेत्यकृत्वा देन पृथिवी
 निर्दिशति सामवादे नाग्रितच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षीयामवकल्पते नऋक्सामयोः पृथिव्यग्निं च दृष्टि
 कीर्षीयां क्षत्ररिहिराजदृष्टिकरणाद्राजराष्ट्र उपचर्यते न राजनिक्षत्तं राष्ट्रं अपि च लोकेषु पंचविधं सामो
 पासीतेत्यधिकरणनिर्देशात्लोकं सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते एतद्वायवं प्राणेषु प्रोतमिति चैतद्दर्शयति प्र
 थमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तमादित्यो ब्रह्मेत्यादेरादित्यादिषु प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्या
 दयश्चरमनिर्दिष्टाश्च हिंकारादयः पृथिवी हिंकारादित्यादिषु अतो न मेष्वादित्यादिष्वगमति शेष इति एव प्राप्ते ब्रह्म
 आदित्यादिमतय एवोद्गीथादिषु प्रतिक्षिप्ये रन्कृतः उपपत्तेः उपपद्यते ह्येवमपूर्वसन्निकर्षादौ दित्यादिमति
 मिः संक्रियमाणे उद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः यदेव विद्यया करोति श्रद्धया परिधत्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति च विद्या
 याः कर्मसमृद्धिहेतुता दर्शयति भवतुकर्मसमृद्धिफलेष्वेवं स्वतंत्रफलेषु कथं यत्तदेव विद्यालोकेषु पंचविधं

सामोपासनादिषुतेषुपि अधिकताधिका राप्रकृतापूर्वसंनिकर्षणैव फलकल्पनायुक्तागोदोहनादिनियमव
त्कलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यस्तत्त्वार्थोपपत्तेः। आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलवि
ष्यतेऽपि पुनरपि बोधित्येतदस्मिन्मुद्गीथमुपासीतस्वत्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्या न भवतीति बोधीथमेवोपास्य
त्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीविदेधातिथ्यत्तमुद्गीथादिमतिमिरास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयभूत्या फलं
करिष्यतीति तदयुक्तं सच यमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलत्वोपपत्तेः। आदित्यादिभावेनापि ह्यस्यमानानामुद्गीथादी
नां कर्मात्मकत्वात् न पापान्तेदेतदेतस्यामृच्यध्युत्सामेति तुलासणिक एष एथिव्यग्योर्क्कसामशब्दप्रयोगः।
तन्मणाचयथासंभवं सन्निकृष्टेन वा विप्रकृष्टेन वा स्वाथसंबंधेन प्रवर्तते। तत्र यद्यपि न कसामयोः एथिव्य
मिदृष्टिचिकीर्षा तथापि प्रसिद्धयोर्क्कसामयोर्भेदेनानुकीर्तनात् एथिव्यग्योश्च संनिधानात् तयोरेवैष न कसाम
शब्दप्रयोगः कसामसंबंधादिति निश्चीयते। एतदपि हि कारणं द्राज्ञानमुपसर्पन्निवारयितुं पार्यते। कुतः चि
मेव गिति च यथाक्षरान्यासं न च एव एथिवीत्यमवधारयति। एथिव्या हि न केव धार्यमाणोऽयमृगेवेत्यक्षरान्यासः
स्याद्य एव विद्वान् सामगायतीति चांगाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति न एथिव्या द्याश्रयं तथा च लोकेषु पंचविधं सामोपा
सीतेति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टालोकास्तथापि साम्येनैवैतदध्यस्तेरन्वृत्तितया निर्देशेन सामान्यउपास्यत्वाच्चगमात् सामानिहि

कुतः चि

७

लोकेष्वध्यस्यमानेषु सामलोकात्मनोपासिते भवति। अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मानोपासिताः स्युः। एतेनैतद्वायत्रं प्राणेषु
प्रोतमित्यादिव्याख्याते यत्रापि तुल्ये द्वितीया निर्देशो यत्तु ल्यमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीतेति तत्रापि समस्तस्यैव
तुल्यसाम्नः उपासने साधितितु पंचविधस्य अथ सप्तविधस्येति च साम्न एवोपास्यत्वात्पकमात्रे सिन्नेवादित्याध्यासः।
एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वाच्चगमात् एथिवीहकारुड्यादि निर्देशा विपर्ययेपि हि कारादिष्वेव एथिव्यादिदृष्टिस्त
स्मादनंगाश्रया आदित्यादिमतयो गेष्टीथादिषु सिष्योरनितिसिद्धे। आसीनः संभवात्। कर्मागसंबंधेषु ता
वदुपासनेषु कर्मतंत्रत्वाच्चासनादि चिंतानापि सम्यक् दर्शनैव स्तुतंत्रत्वात्ज्ञानस्य इतरेषु तपासनेषु किमपि
यमेव नतिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तते। तन्नियमेनासीने एवेति चिंतयति। तत्र मानसत्वात् उपासने स्यान्नियमः। श
रीरास्थितेरित्येवंप्राप्तेऽवतीति। आसीन एवोपासीतेति कुतः संभवात् उपासनेनामसमानप्रत्ययप्रवाहिकरणान चेतत्
गच्छतो धावतो वा संभवति गत्यादीनां चित्तविशेषकरत्वात्तिष्ठतोपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तु निरी
क्षणक्षमं भवति शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयते। आसीनस्यैव जातीयकोभयान्दोषः संपरिहा
रइतिसंभवतितस्योपासनं। आध्यानाच्चा। अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत्समानप्रत्ययप्रवाहिकरणध्या
यतिश्च प्रशिथिलो गच्छेत्तु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेऽप्यमाणो दृश्यते ध्यायति च को ध्याय

च

शारी-

तिरवमेव च मोक्ष उपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकाल प्रवृत्तानां कर्मणां श्रयाभावे मोक्षाभावः स्यात् न च देशकाल
 निमित्तोपेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसंगात्परोक्षत्वानुपपत्तेश्च हानफलस्येतस्माद्ब्रह्माधि
 गमेदुरितक्षय इति स्थितं । अतस्त्वाप्येवमसंश्लेषः पातेतु । अ पूर्वस्मिन् अधिकरणे बंधहेतोरयस्य स्वाभाविक
 स्यात्श्लेषविना शोभान निमित्तो शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितो धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोधः
 त्यागोक्त्यनिराकरणा यपूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एव मध्यवर्तते श्लेषो वि सं व
 नाशश्च ज्ञानवतो भवतः कृतः तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबंधितं प्रसंगात् उभे उद्देशे एतेतरता
 त्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्कृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशादकृतीत्येव बोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सक्त
 तदुक्तयोस्तुल्यत्वात्क्षीयंते वा स्य कर्माणि ति च विशेषश्रुतेः यत्रापि केवल एव पाप्म शब्दः पठ्यते
 तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निरुक्तफलत्वात् अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्म शब्दः
 नेन संसेतु महोशत्रेतरत इत्यत्र सह दुष्कृतेन सक्ततमप्यनुक्रम्य सर्वपाप्मानो तो निवर्तत इत्यविशेषेणैव प्रकृतो
 पुपाप्म शब्दप्रयोगात् पातेति नितु शब्दो वधारणार्थ एव धर्मा धर्मयोर्बंधहेतोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषवि
 नाशसिद्धेरवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति । अ नारब्धकार्य एव तु पूर्वतदवधेः ।

१०

। ता

सर्वोपासने धारदत्तं येति स्थितमाद्येधिकरणे तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शना र्थान्मुपासनानि तावन्नवद्यौ दिवत्कार्ये
 र्भवसातानीति ज्ञातमेवैषामाहृतिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने कार्यनिष्पत्तेर्यत्नोत्तरे किंचिच्छासितुं शक्यं अनियो
 ज्य ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि ते चेष्टा चिन्ता कियंते चित्कालं प्रत्ययमा
 वत्स्योपरमेदुतयावज्जीवमावर्तयेदिति किं तावत्प्राप्तं कियंते चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेदाहृतिविशिष्टस्यो
 सनशुद्धार्थस्य कृतत्वादित्येव प्राप्तेऽसंभवात् प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययः अत्यप्रत्ययवत्वाद्दुष्फलप्राप्तेः कर्मा
 ण्यपि हि जन्मांतरोपभोग्यं फलमां रभमानो नितदनु रूप भवनाविज्ञानं प्रायणकाले आसिपतिमविज्ञानो भव
 तिसविज्ञानमेवान्वयकामतियश्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा संकल्पितं लो
 केन यतीति त्रैवमादिश्रुतिभ्यः त एतलायुका निदर्शनाश्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपा हृतिमुक्ता किमन्यत्प्रायण
 कालभाविभावनाविज्ञानमपेक्षेरन्तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेष्वप्रायणादाहृतिः त
 था च श्रुतिः स्यावक्रतुरस्मात्सोका ज्ञेतीति प्रयाणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिर्दर्शयति । स्मृतिरपि यं वापि स्मरवभाव
 त्यजत्यंते कले वरं । ते तमेवैति को ते य सदा तद्भावभावित्वप्रयाणकाले मनसा चलेनेति च । सो तवेलायामेत
 त्रमे प्रतिपद्यतेति वमरणवेलायां कर्तव्यशेषावयति । अतदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशोत्पदेशात् ।

तत्तुतीयशेषः। अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रतिचिन्ताप्रतापतो ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफले दुर्लभं क्षीयते न वाक्षीय
तइति संशयः। किं तावत्प्राप्तं फलार्थं वात्कर्मणः फलमद्वयानसंभाव्यते क्षयः फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधि
गता यदि तदंतरे ऐव फलोपभोगमपहृज्येत शक्तिः कदर्थिता स्यात् तस्मिन्नेति च न हि कर्मक्षीयतइति नन्वेवं सति प्रायश्चित्तो
पदेशो नर्थकः प्राप्नोति नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकोपपत्तेर्गृहे स्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगो
न विधानाद् वेदपि दोषक्षयार्थतानत्वे ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वेवं न भुपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षयत
फलस्यावश्यं भोक्तव्यत्वादि निर्मोक्षः स्यात् नैकच्यतो देशकालानिमित्तोपभोगः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मान्न ब्रह्माधिग
मे दुर्लभं निवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रह्मः। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वोद्ययोरश्लेषविनाशो भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य
विनाशः कस्मान्नद्यपि देशात्था हि ब्रह्मविद्या प्रक्रियायां संभाव्यमानसंबंधस्यागामिनो दुर्लभं तस्यानभिसंबंधं विदुषो व्य
पदिशति यथा पुष्करपलाशश्चापेन स्निध्यं त एव मेवं विदिपापं कर्मन स्निध्यतइति तथा विनाशमपि पूर्वपि चित्तस्य दुर्लभं
स्य व्यपदिशति। तद्यथेकीकात्तुलमग्नौ प्रोतं प्रदयेतैव हास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयंतइति। अयमपरः कर्मक्ष
यव्यपदेशो भवति निश्चितं हृदयग्रंथि स्थितं सर्वसंशयाः क्षीयंते वास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे
इति। यदुक्तं मनुपुत्रे फलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति नैष दोषः न हि वयं कर्मणः
फलदायिनी शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यतइति वदामः शक्तिसद्भा

दाहे

वमात्रे च शास्त्रं व्याघ्रियेत न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि न हि कर्मक्षीयतइत्येतदपि स्मरणात् तस्मिन् किं न भो
गादते कर्मक्षीयते तदर्थं दितीष्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः सर्वपाप्मानंतरतितरतिब्रह्महत्यां योश्च
मेधेन यजते यउचैनमेवं वेदेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तु तन्नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि न विध्यंतीति तदसत्
दोषसंयोगेन बोध्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलांतरकल्पनानुपपत्तेः यत्पुनरेतदुक्तं न प्रा
यश्चित्तवदोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः। स गुणा सुता वद्विद्यासु विद्यत एव विधानेना
स्तु च वाक्यरोषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पाप्मनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते तयोश्चाविवक्षा कारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्र
हाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तत्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणा या तु विद्या या यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्येक
त्रोत्सव बोधात् कर्मप्रदाहप्रसिद्धिः। अश्लेषइति वागामिषुकर्मसकृत्त्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति द
र्शयति। अतिकांतेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपद्यतथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्ते
स्तान्यपि प्रलीयंतइत्याह विनाशइति। पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि विषयिकाले प्रकर्तृत्वाभो
क्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मिनेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासंनेदानीनापि न विध्यतिकाले इति ब्रह्मविदेव गच्छ

वि

षेण

विशेषेणोक्तं संशयः तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषतीति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनांगत्वेन श्रव
णाद्विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् किं तावत्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादिआ
त्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनं विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याहीनाद्यदहरेव जुहोति
तिरहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वानित्यादिश्रुतिभ्यः बुध्यायुक्तो यथापार्थक्यमर्थं प्रहास्य सिद्धेण ह्य
वरं कर्म बुद्धियोगाद्भूतं जयेत्यादिस्मृतिभ्यश्चेत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते यदेव विद्ययेति हि सत्यमेतद्विद्या
संयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याहीनात्कर्मणाग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव प्राप्स्येति विद्याहीनाद्ब्रह्म
णा तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माग्निहोत्रादिकं कस्मात्तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषतीत्यत्र वि
शिष्टाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् ननु विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्वि
द्याहीनमग्निहोत्रादिआत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तं नैतदेवं विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्विद्यानिमित्त
न सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रतिकश्चित्कारणत्वातिशयोभविष्यति न तथा विद्याहीनस्य नित्यं युक्तं क
ल्पयितुं न तु यज्ञेन विविदिषतीत्यविशेषेणात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनेगत्वं शक्यमभ्युपगम्यते तथा चेक
तिर्यदेव विद्यया करोति श्रद्धा योपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यासंयुक्तं कर्मणाग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वा

पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सकृत्तुष्टतयोर्विनाशोवधारितः सक्रिमविशेषेण आरब्धकार्ययोर
नारब्धकार्ययोश्च भवत्यत विशेषेण नारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्रोभे उह वैष एतेतरतीत्येवमादि
श्रुतिषु अविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येव प्राप्ते प्रत्याह नारब्धकार्ये एव त्विति अपरतफले एव पूर्व
जन्मात्संचिते अस्मिन्नपि जन्मनि प्राकृष्टानोत्पत्तेः संचिते सकृत्तुष्टते ज्ञानाधिगमात्क्षीयेते न नारब्ध
कार्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानाय तनं जन्मनिमित्तं कुत एतत्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्य
इति शरीरपातावधिकरणात्समप्राप्तेरितरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेतुभावात्ज्ञानप्रा
प्त्यनंतरमेव क्षेममश्रुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत ननु वस्तुबले नैवायमकर्मात्मबोधः कर्मा
णि संप्रयत्नं कथं कानिचित्क्षपयेत् कानिचिच्छेषेयं न हि समानेभिर्बीजसंपर्के केषां चिद्वीजशक्तिः स्यात्
ते केषां चिन्नक्षीयत इति शक्यमंगीकर्तुमिति उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्य
ते आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्यांतराले प्रतिबंधासंभवाद्भवति वेगस्य प्रतिपालनं अकरो
त्तत्त्वबोधोपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माप्युच्छिन्नं त्रिबाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचद्विज्ञानवत्संस्कारवशात्
कंचित्कालमनुवर्तत एव अचिन्ने वा विवदितं ब्रह्मविदः कंचित्कालं शरीरं ध्रीयते न ध्रीयत इति कथं ह्येक

स्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिश्लेषं तत्राप्येतच्छ्रुतिस्मृतिषु च स्थितं प्रज्ञालक्षणं निवे-
शनेनैतदेव निरुच्यते तस्मादनाद्यकार्ययोरेव सहकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयइति निर्णयः ॥ ७ ॥ अ-
होत्रादितत्तत्कार्यायेव दर्शनात् ॥ पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरधन्यायोतिदिष्टः सोतिदेशः सर्वपुण्यविषय-
इत्याशंक्यप्रतिवक्ति अग्निहोत्रादितितितु राष्ट्रांशं कामपुनरुदितियन्नित्येकमैवैदिकमग्निहोत्रादितत्तत्कार्या-
येव भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्वकार्यमित्यर्थः ॥ कुतः तमेतदेवानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन
दानेनेत्यादिदर्शनात् ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात् कार्यैकत्वानुपपत्तिः नैष दोषः ॥ ज्वरमरणकार्ययोरपि
दधिविषयो गुडमंत्रसंयुक्तयोस्तत्तत्कार्यदर्शनात् तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः नन्वना-
रभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्य ॥ पुष्टिः ॥ त्वमुच्यते नैष दोषः ॥ आराडुपकारकत्वात् कर्मणः ज्ञानस्येव हि प्रा-
पकंसत्कर्मप्रणाश्या मोक्षकारणमित्यपचर्यते अतएव चातिशयोक्तिविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानं न हि ब्रह्म-
विदः आगाम्यग्निहोत्रादिसंभवति अनियोज्य ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् ॥ सगुणाः स्मृतु विद्या-
सकृत्तत्त्वानतिहृतेः संभवत्यागाम्यग्निहोत्रादितस्यापि निरभिसंधिनः कार्यतराभावादिद्यासंगत्युपपत्तिः किं
विषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किं विषयं वा दो विनियोगवचनं एकेषां शरित्वा तस्य पुत्रादायमुपयति ११

सहृदः साधकत्वादिष्वंतः पापकृत्यामित्यत उत्तरं पठति ॥ ७ ॥ अतो न्यायिष्वेकेषामुभयोः ॥ ७ ॥ अतो अग्निहोत्रादेर्नि-
त्यात्कर्मणो न्यायिष्वस्ति साधकत्वाया फलमभि संधाय क्रियते तस्या एष विनियोग उक्तः एकेषो शाखिनो स-
हृदः साधकत्वा मुपयतीति तस्या एव चेदमद्यवदश्लेषविनाश निरूपणमितरस्याप्येवमसंश्लेष इति तथा
एवं जातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्याप्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोऽपि ज्ञेयमिति वादरायण र-
योराचार्ययोः ॥ ७ ॥ यदेव विषय इति हि ॥ ७ ॥ समधिगतमेतदनेतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म
मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपातदुरितक्षयहेतुद्वारेण सत्यश्रुदिकारणतां प्रतिपद्यमा-
नं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्याया सहैककार्यं भवतीति तत्राग्निहोत्रादिकर्म
गव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति य एवं विद्वाननुज्ञोतिय एवं विद्वांस्तं स-
तिय एवं विद्वान् गायति तस्मादेवं विदमेव ब्रह्माणं कुर्वतीति तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं चेदयश्च न वेदेत्या-
दिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमसंयुक्तमप्यस्ति तत्रेदं विचार्यते किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रा-
दिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं उत विद्यासंयुक्तं केवलं च

वि

जन्मानि
मिधानेन स्वकार्यं प्रतिकं चिरंति शयं ब्रवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तस्य योजनं प्रतिवीर्यवत्वं दर्शयति कर्मणश्च वीर्यं
वत्वं तद्यत्सप्रयोजनसाधनसहस्रं तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमभिहोत्रादिविद्याहीनचोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्र
योजनोद्देशेनेह जन्मांतरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यतद्यथा सामर्थ्या ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणापातकुरितक्षयहेतु
ण चिद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यंतरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैक
कार्यं भवतीति स्थितं। ७। भोगेन चित्तरेक्षयित्वा संपद्यते। ७। अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्ष
यउक्तः इतरे त्वारब्धकार्येषु पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्मसंपद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षयेत् अथ मे
पुनर्यदिति ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येतीति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विवेद
दर्शनं न्यायेनानुवृत्तमेव पश्चादप्यनुवर्तते न निमित्ताभावादुपभोगशेषक्षपणं हितवानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृश
मत्र किंचिदस्ति। न न्यपरः कर्माशयो भिनवभोगमारप्स्यते। न तस्य दग्धबोजत्वा मिथ्याज्ञानावष्टं भहिकर्मांतरं
देहपाते उपभोगांतरमारभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्पग्नानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यस्ये विडम्बः के
वल्यमवश्यं भावीति। ७। इति श्रीमच्छास्त्रीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतोचतुर्थाध्यायस्य प्रथमः
पादः। ७। श्रीवासुदेवाय नमः। ७। वाङ्मनसि दर्शनाच्छृणुयाच्चा। ७। अथापराकविद्यासफलप्राप्तये देवयानं प

धानमवतारयिष्यमथमंतावद्यथाशास्त्रमुक्तांतिक्रममात्रेणसमानाहिविद्वद्विदुषोरुक्तांतिमिति वक्ष्या-
 त्तिअस्तिप्रायेणविषयाश्रुतिः। अस्यसोम्यपुंसस्यप्रयतोवाङ्मनसिसंपद्यतेमनःप्राणेप्राणश्लेजसिते
 जःपेरस्यादेवतायामितिकिमिहवाचएववृत्तिमयाःमनसिसंपत्तिरुच्यतेउतवाग्वृत्तेरिति विरायःतत्रवागेव
 तावन्मनसिसंपद्यतइतिप्राप्तेतथाहिश्रुतिरनुगृहीताभवतिइतरथालक्षणास्यालुतिलक्षणाविशयेवश्रु-
 तिन्यायानलक्षणातस्माद्वाचएवायंमनसिप्रविलयइत्येवंप्राप्तेकमः। वाग्वृत्तिर्मनसिसंपद्यतइतिकथंवाग्वृ-
 त्तिरिति व्याख्यायतेयावतावाग्मनसीत्येवाचार्यःपठतिसत्यमेतत्पृष्ठ्यतितुपरस्तादविभागोवचनादितितस्माद-
 चेत्यपत्राममात्रंविवक्षितमितिगम्यतेतत्प्रलयविवक्षायांतुसर्वत्रैवाविभागसाम्यात्किंपरत्रैवाविशिष्टा
 दविभागइतितस्मादचेत्यपसंहारविवक्षावाग्वृत्तिःपूर्वमुपसंक्रियतेमनोवृत्तावस्थितायामित्यर्थः। कस्मा-
 द्दर्शनादृश्यतेहिवाग्वृत्तेःपूर्वोपसंहारोमनोवृत्तौविद्यमानायांतुवाचएववृत्तिमत्यामनस्यपसंहारःकेनचिदपि
 दृष्टुंशक्यते। ननुश्रुतिसामर्थ्याद्वाचएवायंमनस्यप्ययोर्युक्तइत्युक्तानेत्याहोतत्प्रवृत्तित्वाद्यस्यहियतउत्प-
 त्तिस्तस्यतत्रलयोन्यायामृदीवशरावस्यनचमनसोवागुत्पद्यतइतिकंचनप्रमाणप्रसिद्धत्वादिभिवोत्त-
 प्रकृतिसमाश्रयावपिदृश्यते। पार्थिवेभ्योहीधनेभ्यस्तैजसेभ्यस्तैजस्यग्रेवृत्तिरुद्भवतिअप्सचोपसाम्यतिकथंतर्हस्मिन्

पक्षे शब्दो वा उमनसि संपद्यत इत्यत आह शब्दोऽप्यस्मत्पक्षे वक्तव्यतेति हति हतिमतो रभे दोष चारादित्यर्थः
। ७ । अतएव च सर्वोपपत्तिः । अतस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमाने रित्यत्र विशेषणसर्वेषां
मेवेन्द्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते तत्राप्यतएव वाच्य इव चक्षुरादीनामपि सत्त्विके मनस्यवस्थिते हति लोप
दर्शनात् तत्प्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च हतिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोनुवर्तते । सर्वेषां कारणानां मनस्य
पसंहातविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं वा उमनसि संपद्यत इत्यदाहरणानुरोधेना ७ । तन्नमः प्राण उत रात ।
समधिगतमेतद्वा उमनसि संपद्यत इत्यत्र हति संपत्तिर्विवक्षेति अथ यदुत्तरं वाक्यं मनः प्राण इति किमत्रापि हति
संपत्तिरेव विवक्ष्यते उत हति संपत्तिरिति विचिकित्सायां हति संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तेः श्रुत्यनुग्रहात् तत्प्रक
तिलोपपत्तेश्च तथा हि । अन्नमयं हि सोम्य मन आपो मयः प्राण इत्यन्नयोनिमन आमनेति अव्योनिं च प्राणं
आपश्चान्नमसृजंतेति श्रुतिः । अतश्च यन्नमनः प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदस्य प्रलीयते अन्नं हि मन आपश्च
प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादित्येवं प्राप्तेऽस्य तदप्यात्मग्रहीतवाद्येन्द्रियहति मनो हतिद्वारेणैव प्राणे प्रलीय
ते इत्युत्तराद्वाक्यादवगतव्येतथा हि सृष्टुषोर्मुमुक्षुश्च प्राणहतीपरिस्पृहात्मिका यामवस्थितायां मनो हती
नामुपशमो दृश्यते न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संनवति अतस्प्रकृतित्वात् ननु दर्शितं मनसः प्राणप्राण

प्रकृतिर्त्वेनैतत्सारे। नहीदृशेन प्राणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपत्तुमर्हति एवमपि ह्यनेन मनः संपद्येत
 अस्मान्मनसः प्राणे स्वरूपोपपत्तिः। न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽप्युक्तमनेनायत इति किंच न प्रमाणमस्ति
 तस्मान्मनसः प्राणे स्वरूपोपपत्तिः। न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽप्युक्तमनेनायत इति किंच न प्रमाणमस्ति
 ध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः। स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिलयोनस्वरूपलय इति इदमिदानीं
 प्राणस्तेजसीत्यत्र चिंत्यते किं यथा श्रुतिप्राणस्य तेजस्यैव वृत्त्यपसंहारः किं वादेहेन्द्रियपंचराध्यक्षे जीवेति
 तत्र श्रुतेरनतिशयत्वात् प्राणस्य तेजस्यैव संपत्तिः स्यात् अश्रुतकल्पनाया अन्यायत्वादित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते
 सोध्य इति। संहृतः प्राणो ध्यक्षे विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भ
 वतीत्यर्थः। कुतः तदुपगमादिभ्यः। एवमेव ममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमाप्यति यत्रैतदूर्ध्वं प्राप्ती
 भवतीति हि श्रुत्यंतरमध्यक्षोपगमिनः सर्वान् प्राणान् विशेषेण दर्शयति विशेषेण च तमुक्तामंतं प्राणान्
 क्रोमतीति पचवृत्तेः प्राणस्माध्यक्षानुगामित्वा दर्शयति तदनुवृत्तितां चेतरेषां प्राणमनूक्रोमंतं सर्वप्राणां च
 क्रोमतीति। स विज्ञानो भवतीति वाध्यक्षस्यात विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन् पीतकरणग्रामस्य प्राण
 स्यावस्थानं गमयति। ननु प्राणस्तेजसीति श्रुत्येकं प्राणो ध्यक्ष इत्यधिका वापः क्रियते नैष दोषः।

अ

अध्वक्षप्रधानत्वाङ्क्रमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् कथं तर्हि प्राणस्तेजसीति
 श्रुतिरित्यत आह आत्मतेषु तेषु तेऽपि प्राणसंपृक्तो ध्वक्षः तेजः सहचरितेषु तेषु देहबीजभूतेषु सस्मेषवति
 ष्टे इत्यवगंतव्यं प्राणस्तेजसीत्यतः श्रुतेः ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिर्दर्शयति न प्राणसंपृक्तस्या
 ध्वक्षस्य नैष दोषः सोऽध्वक्ष इत्यध्वक्षस्याप्यंतरालरूपसंख्यात्वात् योपि हि सुष्टान्मथुरांगत्वा मथुरायाः पाद
 लिपुत्रं व्रजति सोऽसुष्टान्पादलिपुत्रं यातीति शक्यते चेदितुं तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्वक्षस्यैवैत
 तेजः सहचरितेषु भूतेषु वस्थानं कथं तेजः सहचरितेषु भूतेषु स्थित्युच्यते यावत् तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसीत्य
 त आह आत्मैकस्मिन् दर्शयतो हि आत्मैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरांतरप्रेप्सावेलायां जीवो वतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्या
 नैकात्मिकत्वे दर्शनादर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने आपः पुरुषवचस इति तद्व्याख्यातं व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वा
 दित्यत्र श्रुतिस्मृतीचैतमर्थं दर्शयतः श्रुतिः पृथिवीमयः आपामयः वायुमयः आकाशमयस्तेजोमय इत्याद्याः स
 तिरपि अपव्यामात्रा विनाशिन्यो दशाद्वा नान्तुयाः स्मृताः ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वरा इत्याद्याः ननु चोपसंहृते
 षु कुर्योपुशरीरांतरप्रेप्सावेलायां क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्म श्रयतां निरूपयति तोहयद्वचतुः
 कर्मैव तद्द्वचतुः अथ यत्प्रशशंसतुः कर्मैव तत्प्रशशंसतु रिति नोच्यते तत्र कर्म प्रकृतग्रहातिग्रहसंज्ञिकस्य स

द्वि यविषयात्मकस्यबंधनस्यप्रवृत्तिरितिकर्माश्रयतोऽहंपुनर्भूतोपादानाद्देहांतरोत्पत्तिरितिभूताश्रयत्वमु
 क्तं'प्रशंसारादीदपितत्राधान्यमात्रं कर्मणःप्रदर्शितंनत्वाश्रयोतरंनिवारितंनस्मादविरोधः॥७॥समानाचरस्य
 केमादमृतत्वंवानुपाध्या॥७॥संयमुक्रांतिःकिंविद्वदविदुषोःसमानाकिंवाविशेषवतीतिविज्ञायानानांविशेषवतीति
 तावत्प्राप्तंभूताश्रयविशिष्टाद्येषांपुनर्भवायचभूतान्याश्रयते'नचविदुषःपुनर्भवःसंभवतिअमृतत्वंहि विद्वानभ्य
 श्रुतइतिस्थितिः'तस्मादविदुषएवैषांक्रांतिः'ननुविद्याप्रकरणेसमाध्याद्विदुषएवैषांभवेन्नास्वापादिवद्यथाप्राप्तानु
 कीर्तनात्'यथाहियत्रेतत्पुरुषस्वपितिनामा'शिशिषतिनाम'पिपासतिनामेतिवसर्वप्राणि साधारणाएवस्वापादयो
 नुकीर्त्यतेविद्याप्रकरणेपिप्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येनननुविदुषोविशेषवतोविधित्स्यते'एवमिय
 मप्यक्रांतिर्महतिनगतेवानुकीर्त्यतेयस्यांपरस्यांदेवतायांपुरुषस्यप्रयतस्तेजःसंपद्यतेसआत्मातत्त्वमसीतिप्रति
 पादयितुं'प्रतिविद्वाचैषाविदुषः'नतस्यप्राणाउक्रामंतीति'तस्मादविदुषएवैषेत्येवंप्राप्तेब्रूमः॥समानाचैषांक्रांतिः
 वाऽमनसीत्याद्याविद्वदविदुषोःआस्त्यपक्रमोऽवितुमर्हति'अविशेषश्रवणात्'अविद्वान्देहबीजभूतानिभूत
 स्सोमोण्याश्रित्यकर्मप्रयत्नोदेहग्रहणमनुभवितुंसंसरति'विद्वान्स्त्वज्ञानप्रकाशितंमोक्षनाडीद्वारमाश्रयते
 तदेतद्वारस्यपक्रमोऽवितुमर्हति'नन्यमृतत्वंविदुषाप्राप्तव्यंनचतद्देशांतरायतंतत्रकुतोभूताश्रयत्वंसृत्युपक्रमोवेति।

स एव व्यपदेशः स्यात्तस्माद्विद्वद्विषये प्राप्नोति यो गत्युक्तो विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थं
 वत्वाय न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उक्तोतिर्गतिर्वोपपद्यते निमित्ताभावात्
 अत्र ब्रह्मसमश्नत इति चेत् ज्ञातीयकाः श्रुतयोगात् कृत्योरभावं सूचयेति ॥ ७ ॥ स्मर्यते च ॥ स्मर्यते पितृम
 हाभारते गत्युक्त्योरभावं सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि परयतेः देवा अपि मार्गमुद्यत्यपदस्य पदे
 षिण इति ॥ ननु गतिरपि ब्रह्मविदः स्मर्यते शुक्रः किल वै व्यासकिमुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्ते चित्राचानुग
 म्याहूतो भो इति श्रुतिश्चावेति न स शरीरस्थे वा ययोगबले न विशिष्टदेशे प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति दृष्ट
 व्यं सर्वभूतदृश्यतादृक्पन्यासाच्च शरीरं गच्छंतं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः तथा च तत्रैवोपसंहृतं शुक्रस्तु मास्तु क
 योगतिष्ठेच्छांतस्त्रिगः ॥ दर्शयित्वा प्रभावस्त्वं सर्वभूतगतो भवदिति ॥ तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युक्तोऽपि
 ति श्रुतीनां तु विषयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यमः ॥ ७ ॥ तानि पुनः प्राणराश्यादि तानीदृशानि
 भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते कस्मात्तथा ह्यहं श्रुतिः ॥ एवमेवास्य परिदृष्टुरिमा
 षोऽशकलाः पुरुषायणाः पुरुषप्राप्यास्तं गच्छतीति ननु गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इति विद्वद्विषये वापराश्रुतिः
 परस्मादात्मनो न्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म न सा खलु व्यवहारापेक्षया पार्थिव्याः कलाः पृथिव्यादीरेव

अत्रोच्यते अनुपोष्य चेदं अदृग्धात्यंतमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रे
 षते संभवति तत्र सत्यपक्रमो भूतो अयत्वं च न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते तस्माददोषः
 ॥ ७ ॥ तदा पीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ७ ॥ तेजः परस्यादेवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः
 साध्यक्षं स प्राणं सकरणं ग्रामे भूतानां सहितं प्रयतः पुंसः परस्यादेवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति ॥
 दुशी पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते तत्रात्यंतिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्ते तत्प्रकृतित्वोपप
 त्तेः सर्वस्य हि जनिमतो वस्तु ज्ञातस्य प्रकृतिः परादेव तेति प्रतिष्ठापितं न स्मादात्यंति कथं विभा
 गापत्तिरित्येवं प्राप्तेऽमः ॥ ततेज आदिभूतसूक्ष्मे श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीते रा संसारमोक्षात्मस्य क
 शाननिमित्तादवतिष्ठते यो निमन्ये प्रपद्यते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्ये न संयंतियथा कर्म यथा श्रुतमित्य
 दिसंसारव्यपदेशादन्यथा हि सर्वः प्रायास समय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यंतब्रह्म संपद्यते तत्र विधिशास्त्रे च
 नर्थकस्याद्विद्याशास्त्रे च मिथ्याज्ञानमिति तत्रैव न सम्यग्ज्ञानादृते चिंत्यं सितुमर्हति ॥ तस्मात्प्रकृतित्वेपि स
 पुनप्रलयद्वीजभावावशेषैर्वैषासंपत्तिः ॥ ७ ॥ सक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ७ ॥ तत्रैतदभूतसहितं तेजो जीवस्या
 स्माच्छरीरात्प्रवसतः आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सक्ष्मं भवितुमर्हति तथा हि नाडी निक्रमणश्रवणादिभ्यो

स्य मोक्षम्यं उपलभ्यते तत्र तनुत्वात् संचारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव देहान्निर्गच्छत्याश्व
 स्थेनेपलभ्यते ॥ ७ ॥ नोपमर्देनातः ॥ ७ ॥ अतएव च सूक्ष्मत्वाभास्यस्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्ति
 त्रनेतरस्सूक्ष्मशरीरमुपमर्द्यते ॥ ७ ॥ अस्यैव चोपपत्तरेषु ॥ ७ ॥ अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्येषु ॥ ७ ॥
 मत्स्मिच्छरीरे संस्पृशे नोस्मिमानं विजानति तथा हि मृतावस्थायामवस्थिते पि देहे विद्यमानेष्वपि चरुपा
 दिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव त्वेपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्य
 पाश्रय एवैष उच्यते ॥ ७ ॥ तथा च श्रुतिः उद्भव एव जीविष्यं स्त्रीतो मरिष्यन्ति ॥ ७ ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न श
 रीरात् ॥ ७ ॥ अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणदात्यंतिके मृतत्वे गत्यक्रांत्योरभावोभ्युपगतस्तत्रा
 पिकेन चित्कारणेनोक्रांतिमाशंक्य प्रतिषेधति अथा कामयमानो यो कामो निष्काम आस काम आत्म
 कामो न तस्य प्राणा उक्रामंति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधान्न परब्रह्म
 विरोदेहात् प्राणानां उक्रांतिरस्तीति चेन्नोक्तव्येयतः शरीरादात्मन एष उक्रांतिप्रतिषेधः प्राणानां न शरी
 रात् कथमवगम्यते न तस्मात् प्राणा उक्रामंतीति शाखांतरे पंचमी प्रयोगात् संबोधसामान्यवि
 धयो हि षष्ठी शाखांतरे गतया पंचम्या संबोधः विशेषेण व्यवस्थाप्यते तस्मादिति च प्राधान्यादभ्य

१६

नेति ४

दयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संवध्यते न देहः न तस्मादुच्चिक्रमिषो जीवात् प्राणा अपक्रामंति संवदेन भवंतीत्यर्थः स
 प्राणस्य च प्रवसतो भवत्युक्रांतिर्देहादित्येवं प्राप्तिप्रत्यक्ष्यते ॥ ७ ॥ स्पष्टो ह्येकेषां ॥ ७ ॥ नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदे
 पि देहादस्य क्रोतिः प्रतिषेधस्य देहपादानादादिति यतो देहापादान एवोक्रांतिप्रतिषेध एकेषां समास्मात् पूर्ण
 स्पष्ट उपलभ्यते तथा ह्यार्त्तभागप्रश्रयत्रायं पुरुषो म्रियते उद्भवात् प्राणाः क्रोत्याहो नैत्यत्र नेति हो वाचया हो व
 त्कपु इत्यनुक्रोतिपक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुक्रोतेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशंकायां अत्रैव संवनीयं तदिति प्रवि
 लम् प्राणानां प्रतिज्ञायत सिद्धये स उच्यते त्याध्याय त्याध्यातो मृतः शेत इति स शब्द परामृष्टस्य प्रकृत्योक्रोत्य
 वधेऽप्यनादीनि समा मनेति देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनां समा न्या अतस्मात् प्राणा उक्रामंति अत्रैव सम
 नीयं त इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोक्रमणस्य प्रतिषेधो यद्यपि प्राधान्ये देहिना इति व्याख्येयं येषां
 पंचमी पाठः येषां तु षष्ठी पाठस्तेषां विद्वत्संबन्धि न्युक्रोतिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्नोक्रोतिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्य
 स्पष्टेहापादानेव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुक्रोतिप्राप्तान् देहिनाः अपि च चक्षुषो वाक् श्रोत्रा वा न्येभ्यो वा शरीरे देह
 भ्यस्तानुक्रामंते प्राणान् क्रामंतीत्येवमविद्वद्विषये संप्रपंचमुक्रमणं संसारगमनं च दर्शयित्वेति नु कामयमा
 न इत्युपसंहृत्या विद्वत्कथा अथा कामयमान इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युक्रोतिमेव प्रापयेदसमंज

म ४
म
ने

उ

श्रद्धेहृद्वाङ्मात्रेनैवोक्तं लोके लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्यावैषम्यताचमर्दन्य
नाडीसंबन्धागतिरनुशीलयितव्या विशेषेषु विहिता। ताभ्यो मस्य न्तयेव प्रतिष्ठित इति युक्तं। तस्मात् हृदया लयेन ब्र
ह्मणः संपादितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययेव शताधिकया शतदतिरिक्तया एकराततम्याना
उपानिष्क्रामति इतराभिरितरे तथा हि हार्दविद्या प्रकृत्य समामनंति प्राते चैकाच हृदयस्य नाड्यासां मूर्धन
मभिनिःसृतेका तयोर्द्विमायन्नमृतत्वमेति विद्वदुक्त्या उक्तमणो भवेति रति। अथ रश्म्यनुसारी। अथ हार्द
विद्या अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुंडरीके वै रश्म्ये त्यपक्रम्य विहिता तत्प्रक्रियायामथया एता हृदस्य
नाड्य इत्यपक्रम्य संप्रपंचनाडी रश्मि संबंधमुक्तोक्तं अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुक्ता मत्पथे तैरेव रश्मिभि
रुद्धं आक्रमत इति पुनश्चोक्तं तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति तस्माच्छताधिकयानां उपानिष्क्रामनं रश्म्यनुसारी
निष्क्रामतीति गम्यते तत्किमविशेषेण वाहनिरात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहर्न्येवेति संशये
सति अविशेषश्रवणदविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारी प्रतिज्ञायते। अथ निश्चिनेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्
र्जयति चाह अस्त्यहनि नाडी रश्मि संबंध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् नाडी रश्मि
संबंध विच्छेदादिति चेन्न नाडी रश्मि संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्वावद्देहभावी हि सिरा किरणसंपर्को दर्शयति

चैतमर्थश्रुतिः अमुष्मादादित्यात्प्रतायंते ता आसु नाडीषु सृष्टा अभ्यो नाडीभ्यः प्रतायंते तो अमुष्मिन्नादित्ये संप्राद
ति। निरायसमये च निरास्यपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतादिकार्यदर्शनात्कोकानुवृत्तिस्तु दुर्लक्ष्यमृत्युतर
रजनीषु शोचिरेष्विदुर्दिनेषु अहरे वैतद्वात्रोदधातीति चैतदेव दर्शयति यदि च रात्रौ प्रेतो विनेव रश्म्यनुसारी
ध्वं आक्रमेतरश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् न ह्येतद्विशेषाधीयते दिवा प्रेतिसरश्मी नपेक्ष्योर्ध्वं आक्रमते यस्तु रात्रौ
सो नपेक्ष्येवेति अथ तु विद्वानपिरात्रि प्रायणा पराधमात्रेण नोर्ध्वं आक्रमेत्पाक्षिक किला विद्येति अप्रवृत्तिरेव त
स्या स्यात्। मृत्यु कालानियमात् अथापिरात्रावुपरतोहरागममुदीक्षेत अहरागमेप्यस्य कदाचिदरश्मि संबंधा
हं शरीरे स्यात्पावकारिसंपर्को तस्य यावत्क्षिप्ये न्नमस्तावदादित्यंगच्छतीति च श्रुतिं नुदीक्षा दर्शयति तस्माद् र
विशेषेणैव देवात्रिंशेरश्म्यनुसारित्वं। अतश्चायने पिरक्षिणो। अतएवोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलेणाह
विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योः दक्षिणायने पिरक्षिणमाणा विद्वान्प्राप्तौ तेषु विद्याफलं उतरायण मरण प्राशस्त्यप्र
सिद्धिर्भाष्यस्य च प्रतीक्षा दर्शनादा पूर्णमाणपक्षाद्यान्वुदडेति मासान् तानि च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमांसाति
शोका मनेन सूत्रेणानुदति प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया भीषस्य च प्रतिपालनमाचरपरिपालनार्थं पितृप्रसाद
लब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च श्रुतेस्त्वर्थवक्ष्यति आतिवाहिकास्तल्लिंगादिति ननु च यत्र काले खनादिति मा
हृति चैव योगिनः प्रयातायांति ते काले बद्ध्या मिभरतर्चनेति कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकाल विशेषः स्म

लक्ष्मीतर्कशास्त्रे

अर्चिषाद्यपेक्षायामुपरुध्येतत्तरावचनं च पीड्येत स यावत्सिष्ये न मनस्तावदादित्यंगच्छतीति तस्मादन्योन्यमि
त्रा एवैते पंथान इत्येवं प्राप्तेभिर्दध्महे अर्चिषादिनेति सर्वो ब्रह्मप्रेक्षरर्चिषादिने वा ध्वनारं हतीति प्रतिज्ञा
नीमहे कुतः तत्प्रथितेः प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषां तथा हि पंचाग्निविद्याप्रकरणे ये चोक्तौ अरण्ये श्र
द्धां सत्यमुपासत इति विद्यांतरशीलिनामुप्यर्चिषादिकास्मृतिः श्राव्यते स्यादेतत् । यास्तु विद्यास्तनकाचि
द्वृत्तिरुच्येतेतास्ते वा अर्चिषादिको प्रतिष्ठता यास्तत्त्वेन्या न्या श्राव्यते तास्तु किमर्चिषाद्याश्रयणमिति अत्रो
च्यते भवेदेतदेवं यद्येत्यतमिन्ना एवैताः स्मृतयः स्युरेकेव तेषां स्मृतिरनेकविशेषणब्रह्मलोकप्रपदनी क्वचित्केनचिदि
शेषणेनोपलक्षितेति वदामः । सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः प्रकरणभेदेपि
तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानादेतव्याप्तेदाद्युक्त्यभेद एव तथा हि तेतेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंति तस्मिन्वस
तिराश्वतीः समाः साया ब्रह्मणो जितिया व्यष्टिस्तां जितितयतितां व्यष्टिं व्यश्नुते तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण
नु विंदतीति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते यत्तैरेवेत्यवधारणमर्चिषाद्याश्रणे न स्या य
दिति नैष दोषः इति प्राप्तिपरत्वादस्य न ह्येक एव राहो रश्मीश्च प्रापयितुमर्हति अर्चिषादींश्च व्यावर्तयितुं तस्मा
द्विषमसंबंध एवावधार्यत इति द्रष्टव्यं तत्रावचनं त्वर्चिषाद्यपेक्षायां मपि सैषार्थत्वात् नोपरुध्यते यथानिमेषमा
विद्येकत्वैकवतीतरेतरविषयशेषयोपसंहारवद्विधिशेषणानामप्युपसंहारो विधातो देदि ५

राशि.
२०

य२

चतु.

त्रेणात्रागम्यतइति'अपिचायेतयोःपथोर्नकतरेणान्वेतिमार्गद्वयभ्रष्टानोकष्टेर्तीयस्थानमाचक्षणापितया
णव्यतिरिक्तमेकमेवदेवयानमर्चिरादिपर्वोपपत्तानेप्रथति'भूयांसिचाचिरादिश्रुतौमार्गपर्वोपपत्तौयंमि
लेन्यत्रभूयसांचानुमुप्येनाल्पीयसोनयनंयाव्यमित्येतोप्यर्चिरादिनातत्प्रथितेरित्यक्तो'७।वायुमः'इदविशे
षविशेषाभ्या'७।केनपुनःसन्निवेशविशेषेणगतिविशेषोनामितरेतरविशेषणविशेषभावइतितदेतत्सदृश्याच'णा
योप्रथयति।सएतदेवयानेपथानमापद्यामिलोकमागच्छतिसवायुलोकंसवरणलोकंसद्रुलोकंसप्रजापतिलो
कंसब्रह्मलोकमिति।कोषीतकीनांदेवयानःपथाःपश्यते'तत्रार्चिरमिलोकशब्दोतावदेकाथोज्वलनवचनत्यादि
तिनात्रोनिवेशक्रमःकश्चिदन्वेष्टो'वायुस्त्वर्चिरादिबर्तमानिअश्रुतःकतमस्मिंस्थानेसंनिवेशितव्यइतिउच्यतेते
र्विषमजिसंभवन्तिअर्चिषोहरद्रूपपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदंडैःतिमासान्तान्मासेभ्यःसंवत्स
रंसेवत्सरादादित्यमित्यत्रसेवत्सरात्यरांचंआदित्यादर्वोचंवायुमभिसंभवन्ति'कस्मादविशेषविशेषाभ्या'तथा
हिसवायुलोकमित्यविशेषोपदिष्टस्यवायोःश्रुत्यंतरेविशेषोपदेशोदृश्यते'यदावैपुरुषोस्माल्लोकात्प्रैतिस
वायुमागच्छतितस्मैसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यस्वतेनसत्रुर्ध्वंआक्रमतेसआदित्यमागच्छतीत्येतस्मादा
दिसाद्वायोःपूर्वसदृशीनाद्विशेषादृष्टादित्ययोरंतरालेवायुर्निवेशितव्यः'कस्मात्पुनरग्रेःपरसदृशीनाद्विशेषादर्विषो

२०

तैः। ततो विद्वदभिः संभवनादूर्ध्वविद्वदन्तरं वर्तिनैवा मानवेन पुरुषेण वरुणा लोकादिष्वतिवाहमाना ब्रह्मलो-
 लोकं गच्छतीत्यत्र गतव्यं तानूवैद्ये तान् पुरुषो मानवः स एतान् ब्रह्मलोकं मम यतीति तस्यैव गमयितृत्वं श्रुतेः व-
 रणादयस्ते तस्यैवा प्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यत्र गतव्यं तस्मात्साधुत-
 मातिवाहिकं दिवतात्मनोर्विरादय इति। कार्यवादि रिरस्य गत्यपपत्तेः। तस्मात् स एतान् ब्रह्मलोकं मम यतीत्यत्र विचि-
 कित्स्यते किं कार्यमपरं ब्रह्मलोकं मम यति आहोस्वित्परमेवाविरुतं मुख्यं ब्रह्मेति कुतः संशयः ब्रह्मराष्ट्रप्रयो-
 गादतिश्रुतेश्च तत्र कार्यमेव स गुणं मपरं ब्रह्म न यत्येतान मानवः पुरुष इति वादि रिराचार्यो मन्यते कुतः गत्य-
 पपत्तेः अस्मिन् कार्यस्य ब्रह्मणो गतव्यत्वं मुपपद्यते प्रदेशवत्वात् न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गतत्वं गतव्यत्वं गतिर्वि-
 कल्पते सर्वगतत्वात् सत्यगात्मात्वाच्च गतृणां। विशेषितत्वाच्च। ब्रह्मलोकान् गमयति ते ते पुं ब्रह्मलोकेषु परा-
 परावतो वसंतीति श्रुत्यंतरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषये वगतिरित्यवगम्यते न बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्-
 ह्यण्यवकल्पते कार्यत्वं स्यात्मेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनं। लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशादि-
 शिष्टायां भोगभूमावो जसी गौणीत्यत्र ब्रह्मेव लोकरूपसंभ्राडित्यादिषु। अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मि-
 न्ब्रह्मणि नां जसः स्यात्तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनं। ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मराष्ट्रे नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो

समस्तस्यैव

मंतरं वायुर्न निवेश्यते नैषोस्ति विशेष इति वदामः। ननु उदाहृता श्रुतिः स एतं देवयानं पंथानमापद्यामि लोकमा-
 गच्छति स वायुलोकमिति उच्यते। केवलं तत्र पाठः पौर्वीपयेणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोस्ति पदार्थो-
 पदर्शनमात्रेण च क्रियते एतमेवं वा गच्छतीति इतरत्र पुनर्वायुप्रतेन रथक्रममात्रेण छिद्रेणोर्ध्वं आक्रम्यादित्य-
 मागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः। तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति। वाजसनेयिनस्तु मासेभ्यो देवलोकं दे-
 वलोकादादित्यमितिसमामनेति तत्रादित्यानंतर्यायदेवलोकाद्वायुमभिसंभवेयुः वायुमवादिति तु छिद्रे-
 ण्यश्रुत्यपेक्षया तं। छिद्रेण वाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः तत्र श्रुतिद्व-
 यप्रत्ययादुभावप्यभयत्र ग्रथितव्यो तत्रापि माससंबंधात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेकव्यो-
 । तदितो धिवरणः संबंधात्। आदित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो विद्वतमित्यस्या विद्वत उपरिष्ठात् स वरुणलो-
 कमित्ययं वरणः संबंधेन अस्ति संबंधो विद्वद्वरणयोः यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषाः तौ-
 सतोदरेषु प्रनृत्येति अथापः प्रपतंति विद्योते तस्तनयति वषिष्पतिवा इति च ब्राह्मणं। अथाधिपति-
 र्वरण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः वरुणाच्चाधीद्वप्रजापती स्थानांतराभावात्पाठे सा मथ्याच्चा गंतुं कृत्वा-
 रविचरणादीनां संत एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावात् विद्वद्व्योर्विरादो वर्त्मनि। आति

वाहिकास्तलिङ्गात्। छ। तेष्वर्चिरादिषु संशयः। किमेतानि मार्गविद्वान्भोगभ्रमयोश्च वा नेतारो गेहृणा
मिति। तत्र मार्गलक्षणं भूतो अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तं तत्त्व रूपत्वा दुपदेशस्य यथाहिकश्चि लोके ग्रामं
गरे वा प्रतिष्ठासमानो नु शिष्यते गच्छेत्स्वममुं गिरिततो न्यग्रोधंततो नदी ततो ग्रामंततो नगरं वा प्राप्स्यतीति
वमिहाप्यर्चिषो हरद्वयं आपूर्यमाणं पक्षमित्याद्या होथ वा भोगभ्रमय एता इति प्राप्तं तथाहिलोके शब्देनाग्रादीनुप
वध्नाति अग्नि लोकमा गच्छतीति पादिलोके शब्दश्च प्राणिनां भोगाय तनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः
क इति च तथा च ब्रह्मणं अहो रात्रे पुते लोकेषु सयंत इत्यादितस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः अचेतनत्वादपि
एतेषामातिवाहिकत्वा नुपपत्तिः चेतेनाहिलोके राजनियुक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेषु अतिवाह्या नतिवाहयति इत्ये
वंप्राप्ते ब्रूमः। अतिवाहिका एवेते भवितुमर्हति कुतः तल्लिङ्गात्। तथाहि चंद्रमसो विद्यते तत्पुरुषोऽमानवः स ए
तान् ब्रह्मणमयतीति सिद्धं ब्रह्मयितृत्वे दर्शयति। तद्वचनं तद्विषयं यो पक्षीणमिति चेन्न प्राप्ते मानवत्वं निमित्तं
मात्रपरत्वादिशेषणस्य यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निरूप्यर्थं पुरुषविशे
षणममानव इति। ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात् नैष दोषः। छ। उभयव्यामोहात् तस्मिन्। छ। येतावदर्चिरादि

म

प

मार्गगास्ते देहवियोगात्संषिडितकरणग्रा मा इत्यस्वते त्रा अर्चिरादीनां चेतनत्वादस्वातंत्र्यमित्यतो अर्चिराद्यभि
मानिनश्चेतना देवता विशेषा अभियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते लोके पिहिमतमूर्छितादयः संषिडितकरणग्रा
मा परप्रयुक्तवर्तमानो भवति अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वापत्तिः नहिरात्रोपेतस्याहः स्वस्मा
भि संभव उपपद्यते न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्ते मध्यस्ताद्भवत्वात्तु देवतात्मना नायं दोषो भवति अर्चिरादिशब्द
ता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपत्तेः अर्चिषो हरित्यादि निर्देशात्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते अर्चिषो हेतुना हरभि
संभवति अद्भुतहेतुना पूर्यमाणं पक्षमिति। तथा च लोके प्रसिद्धेषु प्यातिथ्या त्रिकेष्वेवं जातीयक उपदेशो दृश्यते
गच्छेत्तोलवलवर्माणंततो जयसिंहंततः कृष्ण गुप्तमिति अपि चोपक्रमेतेर्विषमभि संभवतीति संबधमात्रमुक्तं
न संबधविशेषः कश्चित् उपसंहारोत्पत्तौ न ब्रह्मणमयतीति संबधविशेषोति वाह्यातिवाहकलक्षण उक्तं न स एवो
पक्रमेपीति निर्धार्यते संषिडितकरणग्रा मत्या देवच गेहृणा न तत्र भोगसंभवः लोकशब्दस्वनुपमुं जानेष्वपि गेहृ
गमयितुं शक्यते न्येधांतल्लोकवासिनां भोगभूमि तात् अतो अस्वामिके लोकप्राप्ते अतिवाह्यते वायुस्वामिक
लोके प्राप्ते वायुनेति योजयितव्यं कथं पुनरातिवाहिके पक्षे वरुणादिषु तत्संभवः विद्यते अथ विवरुणादय उपक्षिप्ताः
विद्यते श्वानंतरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उतरं पठति। छ। वैकृते नैव तत्तत्

स्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति कस्मात्पुनस्तत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणं श्रु-
तिशेषत्वं न पुनरितरशेषत्वमितरा सामिति उच्यते विशेषनिराकरणं श्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थं त्वान्न ह्येतन्न एकत्वं
नित्यत्वश्रुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकाङ्क्षाप्राप्तये पुरुषार्थसमाप्तिबुध्यते तत्र को मोहः कः शोकः
एकत्वमनुपपद्यते अभयं वै जनकप्राप्तौ सि विद्वान् विभेति कुतश्च न एतद्वा वनतपति किं महं साधुना करवं किं
महं पापमकरवमित्यादि श्रुतिभ्यः तथैव च विदुषां तु ह्यनुभवादिदर्शनाद्विकारानृततामि संध्ये पवाद्युच्चमृत्योः
संमृत्यमाप्नोति यद्दृष्टवानेव पश्यतीति अतो न विशेषनिराकरणं श्रुतीनां मन्यशेषत्वमवगतुं शक्यं नैव मृत्युस्य
दिश्रुतीनां निराकाङ्क्षार्थं प्रतिपादनं सामर्थ्यमस्ति प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते तथा हि तत्रैतच्छृंग-
मुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं मविष्यतीत्यप्यस्योदके सत एव एकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति
यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्युभिसंविशेति तद्ब्रह्म तद्विजिज्ञास्वेति च। एवमुत्पत्त्या-
दिश्रुतीनां मेकात्म्यावगमपरत्वाभ्यानेकराक्तियोगो ब्रह्मणो तश्च गंतव्यत्वा नुपपत्तिः न तस्य प्राणानुक्राम-
ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्नोतीति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति तद्व्याख्यातं स्पष्टो ह्येकेषामित्यत्रागतिकल्प-
ना यो च गंतो जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणो वयवो विकारो न्यो वा ततः स्यात् अत्यंततादात्म्ये गमनानुपपत्तैः पद्येवं
ततः किं स्यात् उच्यते यद्येकदेशस्तेनैकदेशे नो नित्यप्राप्तत्वाच्च पुनर्ब्रह्म गमनमुपपद्यते एकदेशैकदेशित्वं २४

जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत्रोच्यते। सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः। तुराह आशं का व्यावृत्त्यर्थः। परब्रह्म
सामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन् अपि ब्रह्मराह प्रयोगेन विरुध्यते परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबद्धं क्वचित्कै-
दिकारधर्मैर्मनोमयत्वादिरूपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः ननु कार्यप्राप्तावनादृतिश्रवणं न घट-
ते। न हि परस्माद्ब्रह्मणो न्यत्र क्वचित्यता संभवति दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनादृतिं एतेन प्रतिप-
द्यमाना इमं मानवमावर्तेनावर्तेत इति तेषां न पुनरावृत्तिः तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति चेति अत्र ब्रह्मः। ॥
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्। कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः स-
न्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परंपरिशुद्धविष्णोः परंपदे प्रतिपद्येत इति रक्षकममुक्तिरनादृत्यादिश्रुत्यभिधा-
नेभ्योभ्यपगतव्यानद्येजसैव गतिपूर्विका पराप्तिः संभवतीत्यपवादितं। ॥ स्मृतेश्च। ॥ स्मृतिरप्येतमर्थमनु-
जानाति। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे। परस्योत्पत्तमानः प्रविशेति परंपरमिति तस्मात्कार्यब्रह्मविषया-
गतिः श्रूयत इति सिद्धांतः। कं पुनः पूर्वपक्षमाशंकायां सिद्धांतः प्रतिष्ठापितः कार्यवादिरित्यादिनेति सद्दर्शनी-
सूत्रैरेवोपप्रदर्श्यते। ॥ परं जेमिनिर्मुख्यत्वात्। ॥ जेमिनिर्वाच्यः स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र परमेव ब्रह्म
प्रापयतीति मन्यते कुतो मुख्यत्वात्परं हि ब्रह्म ब्रह्मराहस्यमुख्यमात्वं बने गौणं अपरं मुख्यगौणयोश्च

मुख्ये संप्रत्यये भवति। छ। दर्शनाच्छा। तयोर्ध्वमायुः सृजतत्तमेतीति च गतिपूर्वकं ममृतत्वं दर्शयति। अमृतत्वं च
 परस्मिन् ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये विनाशित्वा कार्यस्य। अथ यत्रान्यत्राप्यतितरत्यंतमृत्यमिति वचनात्। पर
 विषये वचेषा गतिः कठवल्लीषु पश्यते। न हितत्र विद्यांतरप्रक्रमोऽस्ति। अन्यत्र धर्मादन्यत्र धर्मादिति परस्य
 ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। छ। न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः। छ। अपि च प्रजापतेः सभांवेशमप्रपद्यत इति नायं
 कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः। नामरूपयोर्निर्वहिताते यदंतरा तद्वहति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः
 प्रकृतत्वाद्यं शोहं भवामि ब्रह्मण नामिति च सर्वात्मत्वात् उक्तमणं न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम मम हृदयं
 इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशो नामत्वप्रसिद्धेः। सा चेयं वैश्वमप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हाद्विद्याया मुदिता। तदप
 राजिता पूर्णब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्यमित्यत्र। परेऽपि च गत्यर्थत्वात् मार्गपेक्षा वसीयते। तस्मात्परब्रह्म
 विषया गतिश्रुतय इति पक्षांतरं। तावेतो द्वोपश्चावाचीयेण सूत्रितो गत्युपपत्त्यादिभिरेकः। मुख्यत्वादिति
 रपरः। तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनामासायितु। न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य
 एव सिद्धांतो व्याख्यातव्यः। द्वितीयः पूर्वः पक्षः न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदज्ञापयितो
 विद्यते परविद्याप्रकरणेऽपि च कृत्यर्थविद्योतराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते। विधेऽन्या उक्तमणे भवती

२३

निवत्। प्रजापतेः सभांवेशमप्रपद्यत इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदे न कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते सगु
 णेऽपि च ब्रह्मणि सर्वात्मककीर्तनं सर्वकर्मसर्वकामरूपादिव द्रवकल्पते तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः। केचित्तु
 नः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्ति उत्तराणि सिद्धांतसूत्राणि। ये वयं व्याख्यामनुरूपमाणाः परविषया एव गतिश्रु
 तीः प्रतिष्ठापयन्ति तदनुपपन्नं गंतव्यत्वा नुपपत्तेर्ब्रह्मणः। यत्सर्वगतं सर्वांतरं सर्वात्मकं च ब्रह्म आकाशावत्सर्वगत
 अनित्यो यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म यत्आत्मा सर्वोत्तरात्मेवेदं सर्वब्रह्मेवेदं विश्वमिदं वरि। परं। कृत्यादिश्रुतिनिर्द्वा
 रितविशेषतस्त्यगंतव्यत्वा न कदाचिदप्युपपद्यते न हि गतमेव गत्येता। अन्योद्यम्य द्रव्यतीति प्रसिद्धलोके। ननु गतस्या
 पिंगंतव्यतादेशांतरविशिष्टस्य दृष्टा यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीदेशांतरद्वारेण गच्छति तथा अन्यत्वेऽपि बालस्य कालांतरं न
 विशिष्टं वार्धक्यं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टं। तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात् कथं चिदंतव्यता स्यादिति न प्रतिषिद्धं
 सर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः। निष्कले निष्क्रियं शांतं निरवेद्यं निरंजनं। अस्थूलमन एव कस्वमजमदीर्घं सबाह्याभ्यंतरो
 ह्यजः स बा एष महानज आत्मा जगो मरो मृतो भयो ब्रह्म स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशो
 कालादिविशेषयोगः परमात्मनः कल्पयितुं शक्यते येन भूप्रदेशवयो वस्थान्यायेनास्य गंतव्यता स्यात्। भूवयसो
 स्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपत्तेर्देशकालविशिष्टा गंतव्यता। तत्रादुपपत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वं श्रुतेरने
 कशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत्ततो सामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् भूरादिदृष्टांतैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकार
 विशेषनिराकरणं भुतीनामनन्यार्थत्वात्। उत्पत्त्यादिश्रुतीनामापि सत्ता न मनन्यार्थत्वात्। मतिचेत्तन् ९

घ

ब्रह्मेव सन्ब्रह्माप्येतीति वदिति दृष्टव्यं। अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाया वा स्यादनुचितं न
 यवा तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्कृत्या क्रियते स्वसंबन्धेनैवा व्यवहितेन विद्या सौचित्येन स्वास्थेन न तस्मि
 न्नैव। न च नित्यसिद्धिनिश्रेयसनिवेदनस्या साध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचितं नेकाचिदपेक्षोपपद्यते तस्मा
 दपरविषयेव गतिस्त्वनपरापरब्रह्म विवेकानवधारणेना परस्मिन्ब्रह्मणिवर्तमाना गतिश्च तयः परस्मिन्
 धारोप्यते किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति। बाढे द्वे एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकार इत्यादि दर्शनात्किं पु
 नः परं ब्रह्म किं मपरमिति उच्यते यत्रा विद्या कृतनामरूपादि विशेषप्रतिषेधेना स्थूलादिशब्दे ब्रह्मोपदिश्य
 ते तत्परं। तदेव यत्र नामरूपादि विशेषाणो केनचिद्विशिष्टमुपासना यो परिश्यते मनोमय प्राणशरीरोभा
 रूप इत्यादि शब्देस्तदपरं न चैवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येतानं अविद्या कृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात्
 तस्य चापरब्रह्मोपासस्य तत्संनिधौ श्रयमाणं स पुरिषितुलोक कामो भवतीत्यादि जगदेव चर्यलक्षणं संसार
 गोचरमेव फलं भवत्यनिवर्तितत्वाद विद्यायास्तस्य चरेत्ता विशेषावब्रह्मत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धं त्वंगत
 विषयात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्या ध्याधिगमने गमनप्रसिद्धिरित्येवादिष्मत्तदुपासनात्वादि
 त्यत्रा तस्मात्कार्यं बाधरित्येव स्थितः पक्षः परं ते मि निरिति च पक्षोत्तरं प्रतिपादनमात्रं प्रदर्शनं प्रज्ञाविका

४ न

२६

कल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः विकारपक्षेप्येतत्तुल्यं विकारेणपि विकारिणे नित्यप्राप्तत्वा
 तान हि घटो मृदात्मता परित्यज्यावतिष्ठते परित्यागोऽभावप्राप्तेः। विकारावयवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्
 सणः संसारगमनमप्यनवकृत्तं। अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः। सोऽप्युर्वा मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्ह
 ति यापित्ये गमनानुपपत्तिः मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः। अणुत्वेऽपि कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः।
 प्रतिषेधे चानुत्तममध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य ते त्वमसीत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः।
 विकारावयवपक्षयोरपि समानो दोषः विकारावयवयोस्तद्वतो नन्यत्वाददोष इति चेन्न मुख्यस्यैकत्वानुप
 पत्तेः सर्वेषु चैतेषु पक्षे निमोक्षप्रसंगः संसारी त्मत्पानि दृष्टेः। अतिष्ठतो वा स्वरूपनाशप्रसंगो ब्रह्म
 त्पानभ्युपगमात्। यत्तु कैश्चिज्जल्यते नित्यनैमित्तिकानि च कर्माण्यनुष्ठीयंते प्रत्यवायानुत्पत्तये काम्यानि
 प्रतिषिद्धानि च परिद्वियंते स्वर्गनरकानवाप्तये सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगे नैव क्षयंते इत्य
 तो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहांतरप्रतिसंधानकारणाभावात् स्वरूपवस्थानलक्षणे केवल्ये विनापि ब्रह्मात्म
 त्वमेव तस्य सत्स्यतीति तदसत्। प्रमाणाभावाच्च हेतुद्वारेण केनचित्प्रतिपादितप्रोक्षार्थ इत्यसमाचरेदिति।
 स्वमनीषिकया त्वेव तत्किं तस्यैव कर्म निमित्तः संसारस्तस्मान्निमित्ताभावाच्च भविष्यतीति। न चैतत्तर्कयितुं शक्यते।
 निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् बहूनि हि कर्माणि जातान्तरसंचितानि दृष्टानिष्टविपाकानि एकैकस्य जंतोः संज्ञाव्यंते।

तम

त्य

तेषां विरुद्धकलानां युगपदुपभोगा संभवात्कानि ह्यवसराणीदं जन्मनिर्मिते कानि चिदेराकालनिमित्तप्रतीक्षाया
 सत इत्यतस्तेषां भवविशेषानां संप्रतिनोपभोगेन क्षणसंभवाच्च यथा वर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपानेदेहां
 तरनिमिताभावः शक्यते निश्चेतुं कर्मशेषसद्भावसिद्धेश्च तद्यद्हरणीयचरणस्ततः शेषेणेत्यादि श्रुतिस्मृति
 भ्यः। **स्यादेतत्**। नित्यनैमित्तिकानि तेषां शेषकाणि भविष्यतीति **तत्र**। विरोधाभावात्सति हि विरोधेऽप्यप्येक
 भावो भवति न च जन्मांतरसंचितानां संकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः शुद्धिरूपत्वाविरोधादुरितानां त्वं
 द्विरूपत्वात्सति विरोधे भवतु शेषणं ननु तावता देहांतराभावसिद्धिः। संकृतनिमित्तत्वोपपत्तेर्दुश्चित्तस्याप्यशेषसं
 एण न वगमात्। **न च** नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात् **निमित्ता**। वायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरात्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति
 फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात्परति ह्यापस्तमः। **तद्यथा** मे फलार्थे निमित्ते छायागंधावनूत्पद्येते
 वंधर्मे चर्यमाणमर्थोऽनूत्पद्येते इति। न चासति सम्यग्दर्शने सर्वज्ञानाकांक्षप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणांतरा
 लेकेन चित्प्रतिज्ञातुं शक्यं। स निपुणानामपि सुदृष्टा पराधर्शनात् **वा**। तद्व्यंतु भवति तथापि निमित्ताभावेऽप्युज्ज्व
 नत्वमेवान्नानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्य भावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षयितुं शक्यं २५
 अग्नौ ह्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। **स्यादेतत्** कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः स्तेनरात्पवस्थानेपि
 कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति न च न शक्तिसद्भावे कार्यप्राप्तवस्य दुर्निवारत्वात् अथापि स्यान्न केवला शक्तिः

कार्यमारभते न पेक्ष्या न्यानि निमित्तान्यत एका किं नीमास्थितापि नापराध्यतीति। **तच्च** न निमित्तानामपि शक्तित्व
 एन संबन्धेन नित्यसंबन्धत्वात् समात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्य भावे सत्यात्मन्यसत्यां विद्यागम्यायो ब्रह्मात्मतायां न कथंचन
 मोक्षप्रत्याशास्ति श्रुतिश्च नान्यः पथा विद्यते। यनायेति ज्ञानादन्ये मोक्षमार्गवारयति परस्मादनन्यत्वेपि जी
 वस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्नृतिरिति चेन्न प्राग्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवदुपपत्तेः। शास्त्रं
 च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरपश्यतीत्यादिनाः प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पर्येदित्यादिना तदभावदर्शयति। **तदेवं** परब्रह्मविदो गतव्यादिविज्ञानस्य
 बोधितत्वाच्च कथंचन गतिरूपपादयितुं शक्या किं विषयाः पुनर्गतिश्च तय इति उच्यते। सगुणविद्याविषया भवि
 ष्यति तथा हि कचित्पंचाग्निविद्याप्रकृत्यगतिरुच्यते क्वचित्पर्यंकविद्या कश्चिद्वैश्वानरविद्या यत्रापि ब्रह्मप्रकृत्यग
 तिरुच्यते यथा प्राणा ब्रह्मकंब्रह्मस्व ब्रह्मेत्यथ यदिदमस्मि ब्रह्मपुरंदहरं पुंरीकं वेरो मेति तत्रापि च वामनीत्यादि
 भिसत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः न क्वचित्परब्रह्मविषये गतिः श्राव्यते यथा गति
 प्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणा उक्ता मंतीति ब्रह्मविदा प्रोतिपरमित्यादिषु तु सत्यप्याप्रोतेर्गत्यर्थे च वर्णितेन
 न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याधारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षया मिधीयते।

तेषां विरुद्धकलानां युगपदुपभोगा संभवात्कानि लब्धावसराणीदं न निमित्तमते कानि चिद्देशकालनिमित्तप्रतीक्षाया
 सत इत्यतस्तेषां भवति शिष्टानां सांप्रते नोपभोगे न क्षणसंभवात्तथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपानेदेहां
 तरनिमिताभावः शक्यते निश्चेतुं कर्मोपसद्भावसिद्धेश्च तद्यद्हरमणीयचरणस्ततः रोषेणेत्यादि श्रुतिस्मृति
 भ्यः। **स्यादेतत्**। नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यतीति **तत्र**। विरोधाभावात्सति हि विरोधे क्षेपक्षेपक
 भावो भवति न च जन्मांतरसंचितानां सकृत्कृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः शुद्धिरूपत्वाविरोधादुपितानां त्वं
 द्विरूपत्वात्सतिविरोधे भवतु क्षेपणं न तु तावता देहांतराभावसिद्धिः। सकृत्तनिमित्तत्वोपपत्तेश्च तस्याप्यवशेष
 एगनवगमात् **न च** नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात् **न च** निमित्तावायानुत्पत्तिमात्रं न पुनः फलान्तरात्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति
 फलान्तरस्याप्यनुविधादिनः संभवात्समरतिर्यापस्तमः। **तद्यथा** स्नेफलार्थे निमित्ते लायागंधावनूत्यदेते र
 वंधर्मे चर्यमाणमर्थान्नूत्यद्यत इति न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणातरा
 ले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यं। स निपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् **न च** पितव्यं तु भवति तथापि निमिताभावे स्य दुर्ज्ञा
 नत्वमेवान्नान्यथाप्यगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः केवल्यमाकांक्षयितुं शक्यं २५
 अग्रेष्ववत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। **स्यादेतत्** कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो नित्यं तत्तुक्तिं तेन राक्षसवस्थानेपि
 कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति तच्च न शक्तिसद्भावे कार्यप्राप्तवस्य दुर्निवारत्वात् अथापि स्यान्न केवला शक्तिः

कार्यप्रभतेन पेक्ष्यान्यानि निमित्तान्यतएकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति **तच्च** न निमित्तानामपि शक्तिलक्ष
 णेन संबन्धेन नित्यसंबन्धत्वात् स्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे सत्यात्मन्यसत्याविद्यागम्यायो ब्रह्मात्मतायां न कथंचन
 मोक्षप्रत्याशास्ति श्रुतिश्च नान्यः पंथाविद्यते यनायेति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति परस्मादनन्यत्वेपि जी
 वस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः प्रत्यक्षादिप्रमाणान्नृतिरिति चेन्न प्राग्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवदुपपत्तेः। शास्त्रं
 च यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरपश्यतीत्यादिनाः प्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्ता पुनः प्रबुद्धविषये
 यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूते केन कं परयेदित्यादिना तदभावदर्शयति। **तदेव** परब्रह्मविदो गंतव्यादिविज्ञानस्य
 बाधितत्वात्तत्र कथंचन गतिरप्यपादयितुं शक्या किं विषयाः पुनर्गतिश्च तय इति उच्यते। सगुणविद्याविषयमवि
 ष्यति तथा हि कचित् चान्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते केचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्देशान्तरविद्यां यत्रापि ब्रह्मप्रकृत्य ग
 तिरुच्यते यथा प्राणब्रह्मके ब्रह्मत्वं ब्रह्मेत्यथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरंदहरं पुं रिकं वेत्तमिति तत्रापि च वामनीत्यादि
 भिसत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः न क्वचित्परब्रह्मविषये गतिः श्राव्यते यथा गति
 प्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणा उक्ता मंतीति ब्रह्मविदा प्रोतिपरमित्यादिषु तु सत्यप्याप्रोतेर्गत्यर्थे च वर्णितेन
 न्यायेन देशांतरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याधारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षया मिधीयते।

अत्र नान्यत्पश्यति न तु तद्वितीयमस्ति ततो न्यदिमत्तं यत्पश्येदित्येवमादीनि वाक्यान् विभागेनैव परमात्मा
न दर्शयति। यथा दर्शनमेव च फलं युक्तं। तत्क्रतुन्यायाद्यधोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृशं वभवति एव
मुनेर्विज्ञानतः प्रात्मा भवति गौतमेति चेवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान् विभागेनैव
दर्शयति न दीसमुद्रादिनिदर्शना निर्वर्तमानं निर्देष्टव्यं भेदेऽप्यपचर्यते समगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति
महिम्नीत्यात्मरतिः आत्मक्रीड इति चेवमादिदर्शनात्। ७। ब्राह्मणतैमिनि रूपन्यासादिभ्यः। ८।
स्थितमेतत्त्वेन रूपेणेत्यत्रात्मा प्रावस्वरूपेणाभिनिष्पद्यते नागं तु केनापररूपेणेति अधुना तु तद्विशेषमुत्सा
यां अभिधीयते स्वमस्वरूपं ब्राह्मणमपहं पाप्मात्वादिसत्यसंकल्पवसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वशरत्वं च तेन स्वरू
पेणाभिनिष्पद्यत इति तैमिनि शार्वर्यो मन्यते कुतः उपन्यासादिभ्यः तथात्वावगमात् तथा हि अत्रात्मा पहत
पाप्मेत्यादिना सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्येवमतेनोपन्यासेन एवमात्मकतामात्मनो बोधयति तथा सतत्र
पर्येति जज्ञन् क्रीडन् राममाणा इत्येवमस्वरूपमावेदयति तस्य सर्वपुलोकेषु कामचारो भवतीति च सर्वज्ञः सर्व
शर इत्यादिव्यपदेशाश्चैव मुपपन्ना भविष्यतीति। ७। चित्तितन्मात्रगतदात्मकत्वादित्योऽङ्गुलीमिः। ८। यद्यप्य
पहतपाप्मात्वादयो भेदेनैव धर्मानिर्दिश्यन्ते तथापि शब्दविकल्पजा एवैते पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हितव्यम्यते।

सनायेति इष्टव्यं। ७। अत्र प्रतीकालंबनात् नयतीति बादरायण उभयार्थोपात्तं क्रतुश्चाष्टा स्थितमेतत्कार्यविषयान्
तिर्नपरविषयेति। इदमिदानीं संदिश्यते किं सर्वानविकारा लंबनानविशेषेणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत्त
कोऽश्विदेवेति किं तावत्प्राप्तं सर्वेषामेवेषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् तथा ह्यनियमः सर्वेषामित्यत्रादि
शेषेणैवेषां विद्यांतरेष्वतारितेत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अत्र प्रतीकालंबनानिति। ७। प्रतीकालंबनान् च ज्ञेयत्वा सर्वानन्या
न्विकारा लंबनान्नयति ब्रह्मलोकमिति बादरायण आचार्यो मन्यते न ह्येवमुभयथा भावाभ्युपगमे कश्चिदोषोऽस्ति
अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेषु पासनेषु पतते तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्दृष्टव्यः यो
हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति स्मिष्यते तद्यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेर्ननु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वम
स्ति प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्यानन्वयब्रह्मक्रतुमानपि ब्रह्मगच्छतीति श्रूयते यथापंचाग्निविद्यायां स एनान्
ह्मगमयतीति। भवतु यत्रैव माहृत्य पाद उपलभ्यते तदभावे चैव। सगिकेण तत्क्रतुन्यायेनैव क्रतुनामेव तत्प्राप्तिर्नैव
रेषामिति मन्यते विशेषदर्शयति। नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुनेरस्मिन्नुत्तर
स्मिन्नुपासनेषु दर्शयति यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति वाग्वी नाम्नो भूयसीयां द्वाचोगतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति मनोवाववाचो भूय इत्यादिना सचायेकफलविशेषः प्रतीकतंत्रत्वादुपासनानामुपपद्यते

म

जे

स्व
रूप

ब्रह्मतत्त्वत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात्तस्मान्न प्रतीकालंबनानामितरेऽस्तत्त्वफलत्वमिति। इति
 श्रीशरीरकमीमांसाभाष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः। श्रीशिवाभ्यां नमः।
 संपद्याविभावः स्वेन शब्दात्। एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्प
 द्यतइति श्रूयते। तत्र संशयः किं देवलोकाद्यपभोगस्थानेष्विवागंतुकेन केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते आहोस्वि
 दात्ममात्रेति किं तावत्प्राप्तं स्थानांतरेष्विवागंतुकेन केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यति स्यान्नमोऽस्यपि फलं सिद्धे।
 अभिनिष्पद्यतइति चोत्पत्तिपर्यायत्वात्स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पद्यतिः पूर्वावस्थास्वरूपानपायादिभाव्यते त
 स्माद्विशेषेण केन चिदभिनिष्पद्यतइत्येवंप्राप्ते द्वे मः। केवलेनैवात्मना विभवति न धर्मोतरेणोति कुतः स्वेन रूपेणाभि
 निष्पद्यतइति शब्दादन्यथा हि शब्देन विशेषणमनवच्छेदं स्यात्। ननु आत्मीयामिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति न तस्याव
 चनीयत्वाद्येनैव हि केन चिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति किं विशेषणमनर्थकं स्यादात्मवच
 नतायां तु अर्थवत्केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नागंतुकेनापररूपेणापीति पुनर्विशेषः पूर्वावस्थास्वि
 ह च स्वरूपानपायासाध्योऽसतीत्यत आह। मुक्तः प्रतियोगात्। योऽत्राभिनिष्पद्यतइत्युक्तः स सर्ववैधविनि
 मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते। पूर्वत्रांधो भवत्यपि रोदितो विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थानय कलुषितेन

त्य

न

वि

२३

ते

तमेत्येवं विशेषः कथं पुनरवगम्यते मुक्तो यमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञा न दित्याह तथा हि एतत्त्वे वत्ते भूयो नु व्याख्या
 मीत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाया शरीरं वा वसंतं न प्रियाप्रियेष्टरातइति चोपन्यस्य
 स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत मः पुरुष इति चोपसंहरति तथा व्यायिकोपक्रमेऽपि य आत्मा पहतपाप्मत्वादिमुक्ता
 त्मविषयमेव प्रतिज्ञाने फलत्वप्रसिद्धिरपि सोऽस्य बंधननिवृत्तिमात्रापेक्षानापूर्वापत्रनापेक्षायदप्यभिनिष्प
 द्यतइति उत्पत्तिपर्यायत्वेऽपि पूर्वावस्थासंप्रत्ययथारोगनिवृत्तावरोगे निष्पद्यतइति न द्वयस्माददोषः। आत्मा
 प्रकरणात्। कथं पुनर्मुक्तइत्युच्यते यावत्तापरं ज्योतिरूपं संपद्येतिकार्यगोचरमेवैनं श्रवयति ज्योतिः शब्दस्य
 भौतिके ज्योतिषिरूढत्वाच्चानतिवृत्तौ विकारविषयात्काश्चिद्विमुक्तो भवितुमर्हति विकारस्यातत्त्वप्रसि
 द्धेति नैष दोषः यत आत्मे वा ज्योतिः शब्देनावेद्यते प्रकरणात् य आत्मा पहतपाप्मा विरजो विमल इति हि
 प्रकृते परस्मिन् आत्मनि नाकस्माद्वैतिकं ज्योतिः शब्दं ग्रहीतुं प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् ज्योतिः शब्दस्य
 त्मनि दृश्यते तदेवाज्योतिषो ज्योतिरिति प्रपञ्चितं चेत् ज्योतिर्देहनादित्यत्राह। अविभागे न दृष्टत्वात्। परं ज्योति
 रूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति उता विभागे नैवावतिष्ठतइति वीथार्थः।
 सतत्र पर्येतीत्यधिकरणधिकर्तव्यनिर्देशात् ज्योतिरूपं संपद्येति च कर्तृकर्म निर्देशाद्देहेनैवावस्थानमिति
 यस्य मतिस्तं व्युत्पादयति अविभक्त एव परेणात्मना मुक्तो भवतिष्ठते कुतः दृष्टत्वात् तथा हितत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि

को

परीतनकल्पितं प्रविष्यति संकल्पादेवेति तुराश्व संकल्पितार्थं सिद्धिं साधनांतरसामर्थ्यं क्लृप्तं म
पेक्ष्योच्यते न च संकल्पमात्रमुपस्थानाः पित्रादयो मनोरथविद्युः सितवच्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयि
तुं पर्याप्तं युरित्येवं प्राप्तेऽत्र मः संकल्पादेव तु केवलत्वात्पित्रादिसमुपस्थानमिति कुतः तच्छ्रुतेः संकल्पादेवा
स्य पितरः समुत्तिष्ठतीत्यादिका हि श्रुतिनिमित्तांतरापेक्षायां योऽनेन निमित्तांतरमपि यदि संकल्पानुविधा
येव स्याद्भवतु न तु प्रयत्नांतरसंपादननिमित्तांतरमिष्यते प्राप्ते संपत्तौ त्वं ध्य संकल्पत्वप्रसंगात् न च
श्रुतिगम्येथे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमेण संकल्पबलादेव चेष्टायावत्प्रयोजनं रैर्योपपत्तिः ।
प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वात्मुक्तसंकल्पस्याः ॥ ७ ॥ अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ७ ॥ अतएव चावध्यसंक
ल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यान्योधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोपि संकल्पयन्नन्यस्वामि
कत्वमात्मनः सत्यागतौ संकल्पयति श्रुतिश्चैतद्वर्णयति । अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजं त्येतां श्वसत्या
न्कामान्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति ॥ ७ ॥ अभाववादि राहस्ये वा ॥ ७ ॥ संकल्पादेवास्य पितरः
समुत्तिष्ठतीत्यतः श्रुतेः मनस्तावत्संकल्पसाधनं सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्ते श्वर्यस्य विदुषः संति
न संतीति समीक्ष्यते तत्र वादिरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येन्द्रियाणां चाभावमहीयमानस्य विदुषामन्यते ।

कस्मादेवं द्याहाम्नायः मनसे तां कामान् परंपरमते य एते ब्रह्मलोक इति यदि मनसा शरीरेन्द्रिये
श्वविहरेत मनसेति विशेषणं न स्यात्तस्मादभावः शरीरेन्द्रियाणां मोक्षे ॥ ७ ॥ भावजैमिनिर्विकल्पामन
नात् ॥ ७ ॥ जैमिनिस्त्याचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेंद्रियस्य भावं मुक्तं प्रतिमन्यते यतः स एकधा भवति
त्रिधा भवतीत्यादिना नैकधा भावविकल्पमामनंति न ह्यनेकविधतां विना शरीरभेदेनाजसौ स्याद्यद्यपि
निर्गुणा यो भूतविद्याया मयमनेकधा भावविकल्पः पश्यते तथापि विद्यमानमेवेदं स गुणावस्थाया मे श्व
र्यं भूतविद्यास्तु तये संकीर्त्यत इत्यतः स गुणाविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इत्युच्यते ॥ ७ ॥ दादशाहवदुभय
विधे वादरायणोतः ॥ ७ ॥ वादरायणः पुनराचार्यो अतएवोभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं स्नाधुमन्य
ते यदा स शरीरतां संकल्पयति तदा स शरीरो भवति यदा त्यशरीरतां तदा अशरीर इति सत्यसंकल्पत्वात्संकल्प
वोचि-आश्च दादशाहवदथा दादशाहः सत्रमहीनश्च भवति उभयलिङ्गश्रुतिदर्शनादेव मिदमपीति ॥ ७ ॥ तत्र
भावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ ७ ॥ यदा तनोः सेंद्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियविषयेष्वविद्य
मानेष्वप्युपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवत्येवं मोक्षेऽपि स्फुरेवं तदुपपद्यते ॥ ७ ॥ भावे जाग्रदवस्था ॥ ७ ॥ भावे पुनस्त
नो र्यथा जागृते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवत्येवं ममुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ ७ ॥ प्रदीपवदवस्था हि दर्श

यति। ७। भावं जैमिनि विक्ल्यमननादित्यं सरीरत्वं मुक्तस्योक्तं तत्र त्रिधा भावादिष्वनेक शरीरसर्गे किं निरात्मकानि च
 शरीराणि यत्र वस्तुत्वं किं वा सात्मकानि अस्मदादि शरीरवदिति भवति वीक्षा तत्रात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण
 योगादिनराणि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते प्रदीपवदावेति। यथा प्रदीप एको नेक प्रदीपभावमापद्यते विकार
 रशक्तियोगादेव मेकोपि सन्विद्वानेश्वर्ययोगादेनेक भावमापद्य सर्वान् शरीराण्यपि शक्तिः। तथा हि दर्शय
 ति शास्त्रमेकस्यानेक भावं। स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधेत्यादि। नैतद्वारयंत्रोपमाभ्युपगमेव
 कल्पते नापि जीवांतरावेशः न च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति। यत्वात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरे
 क शरीरं संभवति नैष दोषः। एक मनो नुवर्तानि समनस्कान्येनापराणि शरीराणि सत्यं संकल्पत्वात् तस्य
 तिसृ ॥ योगा ॥ षष्ठे च तेषु पाधिभेदादात्मनोपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते। एषेव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेक
 शरीरयोगप्रक्रिया कथं पुनर्मुक्तस्यानेक शरीरावेशादिलक्षणेश्वर्यमभ्युपगम्यते यावता तत्केन केविजानीयान्ननु तद्वि
 तीयमस्ति ततो न्यादिभक्तं यदि जानीयात्सलिल एको द्रष्टा द्वे तो भवतीति एवं जातीयकाश्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयतीत्यत उ
 त्तरं पठति। ७। स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविस्तरं हि। ७। स्वाप्ययः स्रष्टुं स्वमपीतो भवति तस्मादेन स्वपितीत्याचसते
 इति श्रुतेः। संपत्तिः केवल्यं ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः। तयोर्न्यतरामवस्थामपेक्ष्येत्तद्विशेषसंज्ञाभाववचनं। द्विचिक्तेषु

चैतन्यमेव त्वस्यात्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्यति मुक्ता तथा च श्रुतिः एवं वाच्येयमात्मानं तरो
 बोध्यः कस्मिन् प्रज्ञानघन इत्येवं जातीयकात्तु गृहीता भविष्यति। सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव ध
 र्मानुच्यते सत्याः कामा अस्येति तथाप्युपाधिसंबन्धाधीनत्वात् तेषां न चैतन्यवत् स्वरूपत्वसंभवो नैकाकारत्व
 प्रतिषेधात्। प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणो नैकाकारत्वं न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गमित्यत्र श्रुत एव जज्ञाणादिसं
 कीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायस्तुत्यर्थं आत्मरतीत्यादिवत्। न हि मुख्यान्वेवति कीडा मिथुनान्या
 त्मनिमित्तानि शक्नोते वर्णयितुं। द्वितीयविषयत्वात् तेषां तस्मान्निरस्तोरोषप्रपंचेन प्रसन्नेनाव्यपदेशो न बो
 धात्मनानिषद्यते इत्यौदुलोमिराचार्यो मन्यते। ७। एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः। ७।
 एवमपि पारमार्थिके चैतन्यमात्रस्वरूपमभ्युपगमेपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्याप्युपन्यासादिभ्यो वगतस्य ब्र
 ह्मस्यैश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं वादरायण आचार्यो मन्यते। ७। संकल्पादेव तत्तच्छ्रुतेः। ७। हृदि विद्या
 यां श्रूयते स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवाप्यपितरः समुत्तिष्ठंतीत्यादितत्र संशयः किं संकल्प एव
 केवलः पित्रादि समुत्थानहेतुः उत निमित्तोतरसहित इति तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तोत
 रापेक्षायुक्तो यथा लोके स्मरन्तीनां संकल्पाद्गमनादिभ्यश्चेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिर्भवत्येवमुक्तस्यापि स्यात् एवं दृष्टवि

सावस्थामपेक्ष्योच्यते कचित्कैवल्यवस्था कथमवागम्यते यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविद्धतमेतेभ्योभस्तेभ्यः स
 मुखायतान्येवानुविनश्यति न प्रोत्य संज्ञास्तियत्रत्यस्य सर्वमात्मैवाभूद्यत्र सप्तो न केचन कामे कामयते न केच
 न स्वप्नं परमतीत्यादि श्रुतिभ्यः सगुणविद्याविपाकावस्थानं त्वेतत्सर्गादिवदवस्थांतरं यत्रैतदेवैश्वर्यमुपवर्ण्यते
 तस्माददोषः ॥ ७ ॥ जगद्धापारवर्जप्रकरणेन निहितत्वाच्च ॥ ७ ॥ ये सगुणब्रह्मोपासनात्सेहैव मनसैश्वर्यमायु
 ज्यं व्रजंति किंतेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः किं तावत्प्राप्तं निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं
 भवितुमर्हति प्राप्नोति स्वराज्यं सर्वे सौदेवावलिमावहंति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इत्यादि श्रुतिभ्यः
 इत्येवंप्राप्ते पठति जगद्धापारवर्जजगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा न्यदपि माद्यात्मकमैश्वर्यमुक्तानो भवितु
 मर्हति जगद्धापारस्तनित्यसिद्धस्यैवैश्वर्यस्य कृतं तस्य तत्र प्रकृतत्वादसंनिहितत्वाच्च तरेषां पर एव हीश्व
 रो जगद्धापारे धिक्कृतस्ते मेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्यपदेशान्नित्यशब्दनिबद्धत्वाच्च तदन्वैण विजिज्ञासनपूर्वकं मि
 तरेषां प्रादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेन संनिहितास्ते जगद्धापारे समसंस्कृत्वा देवचैषामनैकमत्येकस्य चित्स्थि
 त्यभिप्रायः कस्यचित्संहराभिप्रायः इत्येवं विरोधिकदाचित्स्यात् अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्पद
 त्यविरोधः समर्थे तन्नतः परमेश्वराकृतं तत्तत्त्वमेवैतरेषां मिति व्यवतिष्ठते ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिका

शारी.
३९

आप्नोति मनसस्पतिमिह्याह! यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वमद्वैतेश्वरस्तं प्रोप्नोति एतदुत्तमं ३
भवति तदुत्तमं सारेण चानंतरं ३
पिकमंडलस्थोक्तेः ॥ ७ ॥ अथ यदुक्तं आप्नोति स्वाराज्यमित्यादिप्रत्यक्षोपदेशाज्जिह्वग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्यायमि
तितत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते नायं दोषः आधिकारिकमंडलस्थोक्तेः ॥ आधिकारिको यः सवितृमंडलादिषु विशेषे
षायतनेष्ववस्थितः परमेश्वरस्तदायतैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते ॥ यत्कारणमनंतरं वैकल्पितं स्वस्वपतिः श्रो
त्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ॥ एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यं सिद्धेश्वरायतने वेतरेषां मैश्वर्यं योजयितव्यं ॥
विकारावर्तिवतथा हि स्थितिमाह ॥ विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरस्य न केवलं विकारमात्रं गोचरं सवितृ
मंडलाद्यधिष्ठानं तथा ह्यस्य द्विरूपं स्थितिमाह ॥ आयाः तावानस्य महिमा ततोऽस्या योश्च पूरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्या मृतं दिवी येव मादिभ्यश्च तन्निर्विकारं रूपं मितशालं बनावः प्राप्नुवंतीति शंकां वक्तुं अतः कृतु
त्वात् तेषां अतश्च यथैव द्विरूपं परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्यसगुण एवावतिष्ठते एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य
सावग्रह एवावतिष्ठत इति द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ ७ ॥ दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः
श्रुतिस्मृतीनां तत्र सूर्याभातिनचंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांतिकुतो यमग्निरिति न तद्भासयते सूर्ये निराशां
कोनपावक इति च ॥ तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्यादिप्रायः ॥ ७ ॥ भोगमात्रं सामानिगा च ॥ ७ ॥
इतश्च न निरंकुशं विकारालंबनानां मैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवामादि सिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते ॥

तमाहापोवैखलुमीयंतेलोकोसावितिसयथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्ति एवं हैवं विदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ते
 नो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयतीत्यादि मे द्रव्यपदेशलिङ्गेभ्यः। ननु एवं सति सातिशयत्वादे
 तवत्वमैश्वर्यस्य स्यात्तत्तच्छेषामावृत्तिः प्रसज्येतेति अत उत्तरं भगवान्वादे रायण आचार्यः पठति। ७।
 अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्। ७। नाडीरश्मिसमन्विते नास्विरादिपर्वणादेव यानेन पथाये ब्रह्मलोकं शास्त्र
 कविशेषांगच्छति यस्मिन् रश्मिश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवियस्मिन्नैरं प्रदीयं सरोयस्मि
 न्नेश्वर्यः सोमसवनो यस्मिन् पराजिता पूर्वज्ञा यस्मिन् प्रभुविमितं हिरण्मयं वेदमयं श्वाने कधामं
 त्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपंच्यते तं प्राप्य न च द्रलोकादिर्विमुक्तमोगा आवर्तते कुतः तयोर्ध्वमायनमृत
 त्वमेति तेषां न पुनरावृत्तिः एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तते ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पु
 नरावर्तते इत्यादि शब्देभ्यः। अंतवत्वे त्वैश्वर्यस्य यथानावृत्तिस्तथावर्णितं कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात्
 परमित्यत्रा सम्यग्दर्शनविधस्ततमसांतु नित्यसिद्धिनिर्वाणपरायणानां सिद्धेवानावृत्तिः। तदाश्रयणे नैव हि
 सगुणशरणानामप्यनावृत्तिरिति सिद्धिरिति। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिदर्श
 यति।

इति श्रीमच्छास्त्रीरक्ष्मीमांसाभाष्ये श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौचतुर्थोऽध्यायचतुर्थः पादः समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः श्रीरस्तु

134

✓